

NEMES LÁSZLÓ:

A FILOZÓFIAI KÁVÉHÁZ ÉS A NYILVÁNOS FILOZOFÁLÁS EURÓPAI HAGYOMÁNYA*

„A tizenkilencedik században a szalon volt az európai értelmiségiek választott, a gulág pedig a huszadikban a szovjet értelmiség nem-választott paradicsoma.

Hová mehet a huszonegyedik század értelmiségije noétikus ingerekért?

Nincs hova mennie, ezért válik a filozófiai kávéház népszerűvé.”

Lou Marinoff 2002, 113.

A filozófia iránt újabban megélelénkült érdeklődés jórészt azoknak az erőfeszítéseknek az eredménye, amelyek megpróbálják azt újra fontossá tenni az emberek szélesebb körei számára. Ennek egyik leghatásosabb formáját azok az új lehetőségek alkotják, amelyeket összefoglalóan a *filozófiai praxis* elnevezés alá sorolhatunk. A filozófiai praxis röviden és tipikusan azokat a relációkat fedi le, amelyek lényege, hogy a filozófus, sajátos készségei és kompetenciái (a világos gondolkodással szembeni igényesség, valamint a viláértelmezések sokszínűségére irányuló tudás és érzékenység) révén segítséget nyújthat egy nem-filozófus fél számára abban, hogy ez utóbbi életét, gondolkodását vagy működését reflektáltabban és filozófiai értékek mentén folytathassa. A filozófiai praxis alapvető formái az egyéni filozófiai tanácsadás vagy konzultáció, a csoportban végzett filozofálás különböző formái, ide értve a szókratészi dialógust és a gyerekekkel való filozofálást, valamint a szervezeteknek (pl. cégeknek, intézményeknek) nyújtott filozófiai tanácsadás. A filozofálás ezen formái a filozófiáról alapvetően szókratészi felfogást képviselnek, ami elsősorban azt jelenti, hogy a filozófia elsődleges célját az élet és különböző aspektusainak átvizsgálásában határozzák meg, amely révén magasabb minőséggel láthatjuk el az egyszerű és megismételhetetlen emberi létezését.

„[M]indenkit külön-külön felkeresve, a legnagyobb jótéteményben részesítettek benneteket, legalábbis én így hiszem, mert megkíséreltem mindegyiket meggyőzni: ne törődjék semminemű dolgával előbb, mielőtt önmagával nem törődik, hogy hogyan lehet a lehető legderekből és legokosabb” – vallotta Szókratész¹. Mai követői hasonló célokat tűznek ki maguk elé. Az elmúlt évtizedekben világszerte terjedő *filozófiai kávéház mozgalom* hívei ahelyett hogy külön-külön keresnének fel mindenkit, olyan nyilvános fórumok létesítésére

* Jelen tanulmány a 2011 márciusában Nagyváradon tartott *European, National, and Regional Identity* konferencián *Salons, cafés, and pubs: The European tradition of doing philosophy in public* címmel előadott szöveg jelentősen kibővített magyar nyelvű változata.

¹ Szókratész védőbeszéde 36c; In: *Platón összes művei I.* (1994) 431.

tesznek kísérletet, ahol alkalom nyílik arra, hogy az életüket és gondolataikat átvizsgálni igyekvő emberek közösen végezzék a filozófia gyakorlását. Az első filozófiai kávéházak Párizsban jönnek létre a kilencvenes években, majd onnan indulnak diadalútjukra szerte a világon. A filozófiai kávéház olyan általában hetente vagy kéthetente egy adott nyilvános vendéglátóhelyen szervezett ingyenesen látogatható (másfél-két óra időtartamú) rendezvény, ahol bárki csatlakozhat az ott felvetett filozófiai kérdés csoportos megvitatásához. A filozófiai kávéház nem egy adott hely, az elnevezés nem magára az annak otthont adó kávézóra vagy egyéb helyszínre utal, hanem magára a filozófiai összejövetelre.

A filozófiai kávéház nem „kávéházi filozófia”, nem alkalmi és rendszertelen okoskodás, hanem meghatározott módszereken alapuló közösségi filozófiai gyakorlat. A különböző nézetek nyilvános feltárása és az azokért való felelősségteljes kiállás, mások nézeteinek komolyan vétele és tiszteletben tartása, a racionális érvek és a multi-dialógusok sorozatán alapuló (*polilogikus*) dialektika alkalmazása központi szerepet játszik. A közösségben való gondolkodás nem ugyanaz, mint az egyedül való gondolkodás, amit történetesen mások társaságában végzünk, tehát nem egyszerűen egyéni gondolatok mennyiségi összeadódása, hanem *emergens* módon megjelenő gondolati sajátosságok forrása. Továbbá: bár filozófiai kávéházba járni mindenképpen szórakoztató dolog, annak fő célja nem elsősorban ebben áll, hanem hogy hozzásegítsen minket nézeteink és életünk kritikus átvizsgálásához, s ezen keresztül egy filozófiai értelemben vett jobb élethez.

A filozófiai kávéháznak sokféle formája és módszere létezik. A legáltalánosabb gyakorlat szerint a résztvevők a helyszínen választanak az adott alkalommal megbeszélésre kerülő témát, ami ugyan lehet egyetlen fogalom is, többnyire azonban inkább egy specifikus, filozófiailag körüljárható általános kérdés. Jó irányelv, hogy a választott témánk ne legyen se túl általános, se túl konkrét. Jó téma lehet például, hogy van-e fejlődés az erkölcsök terén, van-e szabad akarat, vannak-e kötelességeink a természeti környezettel szemben, fontos lehet-e etikai döntéseinkben a családi kapcsolat, leírható-e a világ maradéktalanul a tudomány révén, jobb életet élnek-e a mai emberek mint elődeik vagy milyen etikai és társadalmi vonatkozásai lehetnek a helyben termelt élelmiszerek fogyasztásának. Elvileg bármi lehet egy filozófiai kávéház témája. Mégis inkább érdemes kerülni a nyilvánvalóan tudományos, politikai, vallási kérdéseket vagy egyéb, világnézeti elköteleződést vagy túl speciális előzetes ismereteket feltételező témákat. Ugyanígy kerülni kell a személyes problémák közvetlen behozatalát. A legfontosabb, hogy a filozófiai kávéház alkalmas legyen annak az elvnek a megvalósítására, hogy a téma körüljárása ne legyen kitéve ismereti aszimmetriának, azaz ne fordulhasson elő, hogy valaki eleve jobb pozícióban van a kérdés megközelítését illetően,

mint mások. Ez ugyanis könnyen azt eredményezné, hogy egy vagy néhány résztvevő mintegy egyirányú módon *tanítani* kezdené a többieket, ami a legkevésbé sem célja a filozófiai kávéháznak. A filozófiai felismerések forrásának elsődlegesen önmagunknak kell lennie.

A témáknak anélkül kell az emberek hétköznapi életét és intellektuális érdeklődését szorosán érinteniük, hogy kilépnének a különösebb előzetes tárgyi ismeretek nélkül is értelmezhető kérdések köréből. Jó témának tűnik a barátság fogalma, de *nem* Arisztotelész specifikus nézete a barátságról, az erény taníthatóságának kérdése szintúgy jó, de *nem* Platón tanai erről, jó az érzelmek és az értelem viszonya az életünkben, de *nem* Spinoza nézete az érzelmekről, vagy éppúgy kiváló téma, hogy érezhetnek-e valaha fájdalmat a robotok, de *nem* mondjuk Daniel Dennett konkrét nézetei erről és így tovább. A lényeg tehát, hogy a filozófiai kávéház keretei között kerülni kell a tudománynpszerűsítés analógiájaként felfogható filozófiánpszerűsítést.² A filozófiai kávéház célja nem az, hogy az ellátogató vendégek passzív befogadóként tanuljanak valamit a filozófiában járatosabbaktól a filozófia történetéről, egyes kiemelkedő filozófusok nézeteiről, a tudományos háttérismeretekről, még kevésbé, hogy a helyes interpretációról szóló vitákba bonyolódjanak, hanem hogy a szókratészi *maieutikus* [bábáskodó] módszert egyenrangú felek viszonyára alkalmazva kritikusan átvizsgálják fogalmi és elméleti előfeltevéseiket és ennek segítségével jussanak gondolkodásuk egy reflektáltabb szintjére.

A filozófiai kávéház lényege, hogy a filozofálás gyakorlására készítse a résztvevőket. Ez nem mindig könnyű, mivel filozofálni intellektuális koncentrációt, fegyelmet és reflektív nyitottságot igényel, ami sokak számára kezdetben megterhelő lehet. Ne lepődjünk meg, ha néhány érdeklődő első alkalommal úgy látogat el egy filozófiai kávéházba, hogy azt a helyet keresi, ahova 'filozófiai előadást' hirdettek. E mögött valószínűleg az áll, hogy az illetők kényelmesebbnek és biztonságosabbnak találják a kívülálló megfigyelő pozícióját. Természetesen kerülni kell a filozófia iránt bármilyen formában és hozzáállással érdeklődést tanúsító társaink elriasztását, semmiképp sem szerencsés erőszakosan megpróbálni aktívabb részvételre készíteni őket. Ezzel együtt is fontos tudatosítani, hogy a filozófiai kávéház elsősorban egy közösségi szellemi aktivitás, ami eleinte egyeseknek talán furcsa és fárasztó is lehet, némi gyakorlottsággal azonban könnyen szenvedéllyé is válhat. Olyan ez egy kicsit, mint a testi frissesség megőrzését célzó esti kocogás vagy futás szokása: eleinte ódzkodunk,

² Ebben a vonatkozásban nyilvánvaló a különbség a *tudomány-kávéházhoz* vagy az irodalmi kávéházakhoz képest. Az összejtudomány legújabb eredményeiről vagy a kvázikristályos anyagszerkezet sajátosságairól éppúgy nem érdemes előzetes ismeretek bevezetése nélkül értekezni, mint egy helyi írótehetség új elbeszéléséről sem anélkül, hogy ismernénk a szöveget.

akár szenvedünk is tőle, hamarosan azonban ráérzünk az ízére, megszeretjük és napjaink elengedhetetlen részévé válik³. A legfontosabb, hogy ez a 'beavatás' fokozatos legyen és ne riasszon el senkit még azt megelőzően, hogy igazán belekóstolna a filozófiai beszélgetések élvezetébe.

Hogy ezt a célkitűzést mennyire segítheti egy meghívott előadó, aki felvezeti a témát vagy egy előzetesen kijelölt szöveg, ami kiindulópontul szolgálhat a diszkusszióhoz, megfontolás tárgya lehet. Mindenképpen érdemes kísérletezni. A lényeg, hogy az egyes módszerek ne szoríthassák háttérbe a fő célkitűzést, azaz a közös filozófiai gondolkodást. Helytől, a résztvevőktől, az érdeklődés intenzitásától függően lehet egyes módszereket alkalmazni, illetve azokat egymással vegyíteni. Egy másik kérdés, hogy hány fővel lehet vagy érdemes filozófiai kávéházat szervezni. Ebben a vonatkozásban is ugyanazt mondhatjuk el, mint a témák kapcsán: gyakorlatilag akármennyi emberrel működhet, vehetjük ezt a tényezőt is könnyedén, lehetőleg mégis érdemes kerülni a szélsőségeket, azaz a túl kevés és a túl sok résztvevőt. Gale Prawda, aki az elsők között szervezett filozófiai kávéházakat, úgy véli, hogy egy igazán sikeres filozófiai kávéház kb. huszonöt résztvevőből áll (Roy é. n.). Én úgy gondolom, hogy tíz-tizenkét emberrel már nagyszerű filozófiai diskurzusokat lehet folytatni, de akkor sem kell megijednünk, ha csak négyen-öten látogatnak el. Jelen írás célja azonban nem az, hogy részletes áttekintést nyújtson a filozófiai kávéház módszereiről és technikai feltételeiről, hanem hogy ezt az újonnan kibontakozó mozgalmat elhelyezze az európai kulturális és filozófiai gondolkodás horizontján és rámutasson azokra a pontokra, amelyek alapján a nyilvános filozofálásra való törekvés e formája sajátosan európai jelenségként értelmezhető.

Az európai filozófiáról beszélve könnyen zavarba jöhetünk. A mai filozófiai színtér szokásos jellemzése jórészt az ún. *analitikus* és az ún. *kontinentális* filozófia elkülönítésén alapul. Ez az értelmezési keret nyilvánvalóan alkalmatlan arra, hogy világos képet nyújtson számunkra egy eredendően összeurópai filozófiai gondolkodás jellemzőiről. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy az európai filozófiáról egy olyan alternatív megközelítést dolgozzak ki, ami képes lehet arra, hogy Európát mint *egészt* ragadja meg, beleértve nem csupán a kontinentális filozófia történetét és a legújabb német, francia, olasz stb. filozófiai fejleményeket, hanem az Európa angolul beszélő részét jellemző filozófiai gondolkodásmódot

³ Lévén a filozófiai kávéház közösségi aktivitás, találóbb lehet egy csapatsportág, pl. a labdarúgás segítségül hívása analógiaként: a filozófiai kávéház kicsit olyan, mint lemenni helybéliekkel focizni hétvégeként – az analógia alapja itt az, hogy nem elsődlegesen a minőség, hanem az a legfontosabb, hogy élvezetet találjunk az eseményben való aktív részvételben és az segítsen megóvni testi-lelki egészségünket, összességében jobbra tegye közösségi és személyes életünk minőségét.

is. Célom tehát az, hogy némi fényt vessek arra, hogy miben áll az európai filozofálás sajátossága. Ez a koncepció az európai filozófiai identitást elsődlegesen a nyilvánosság és a filozófia szoros kapcsolatára építve próbálja megragadni. Egyszerűen fogalmazva: az európai filozófia mindmáig magán hordozza a nyilvános, akadémiai életen kívüli (szalonokban, kávéházakban, *pub*okban stb. történő) filozofálás hosszú tradícióját, ezzel együtt a filozófia fontos részét képezi az általános műveltségnek, miközben például amerikai ellenpárja mögötte marad e tekintetben. Ez a tényező kiindulópontul szolgálhat egy pán-európai intellektuális identitás kialakításához a múltra és egy követendő jövőbeli mintára vonatkozóan egyaránt. Érdeklődésem középpontjában számos olyan új lehetőség áll, amelyek azt a célt tűzik ki, hogy megosszák a filozófiai gondolkodást a szélesebb nyilvánossággal, olyan nyilvános helyeken, mint a kávéházak, szalonok és *pub*ok, illetve egyéb formákban és helyeken – a szokásos oktatás kereteitől kezdve egészen filozófiai szabadegyetemek létesítéséig.

Filozófia: Elmélet és gyakorlat

„Jó ideje azon a hóbortos elképzelésen munkálkodom, hogy kiszabadítsam a filozófiát az egyetemekről és visszaadjam az 'embereknek', akárhol is legyenek.”

Christopher Phillips 2009, 11.

5

A mai filozófián belül több ígéretes új fejleménnyel is találkozunk, amelyek a filozófiával való foglalkozást vissza szeretnék vezetni a nyilvános szférába, ami egy régóta várt válasz a filozófia státuszának megváltozására. Különösen a huszadik század második felében a filozófia történeti fejlődése az angolszász analitikus és a kontinentális európai filozófia már említett elkülönüléséhez vezetett. Ami viszont egy feltűnő közös nevezője e kétféle filozófiának, az az, hogy egyformán alábecsülik a filozófiai elméleteknek a hétköznapi problémákra való alkalmazásának jelentőségét. Az analitikus filozófia mai változatainak célkitűzése a természettudományok módszertani szigorúságának követése és bizonyos területein a tudományok tartalmi eredményeivel való szoros kapcsolat kialakítása, míg a kontinentális filozófia sok esetben averziót mutat a filozófiának a hús-vér emberek hétköznapi problémáira való alkalmazásával szemben. Az angolszász megközelítések esetében az eredmény az lett, hogy eltávolodtak a filozófia eredeti felfogásától, ezzel együtt az olyan gyakorlati kérdésektől is, mint amilyen az, hogy mit jelent jó életet élni. A kontinentális filozófiával sem jobb a helyzet: a történeti szempontok eluralkodása, a mesterkélt stílus és a

hangsúlyos szövegcentrikusság, a filozófia diszciplináris elszigetelődése és az, hogy az arról kialakított nyilvános kép szerint csupán néhány elefántcsonttornyába zárkózó egyén kiváltságos ügyét képezi, aligha erősíthette a filozófiának, mint valami olyannak a társadalmi pozícióját, ami az emberek számára fontos lehet.

Az elégedetlenség érzése mindazonáltal erősödésnek indult. Annak az igénynek az első jele, hogy a filozófiát nyilvános érdeklődésre számot tartó kérdések taglalására is alkalmasabbá kell tenni, a gyakorlati filozófia kibontakozása volt az 1960-as években. Amerikai nézőpontból a következőképpen látta ezt a folyamatot a filozófus Dale Jamieson:

„Az 1960-as évek felfordulása sok amerikai értelmiségit sokként ért. A vietnami háborútól, a polgárjogi mozgalomtól és a feminizmus újjászületésétől szikrát kapva az 1950-es évek látszólagos konszenzusa szertefoszlott a diáklázadások és a fekete militancia által. Az Egyesült Államokban nyilvánvaló 'kapcsolatvesztés' volt aközött, ami az egyetemeken zajlott és ami az utcákon történt. (...) A San Franciscoi Állami Egyetem hallgatójaként az 1960-as évek végén élénken tudatában voltam ennek a filozófia és az élet között fennálló szakadásnak.” (Jamieson 1999, 2-3.)

A fiatal filozófusgeneráció rossz érzése hamarosan a filozófia mibenlétének és társadalmi felelősségének újragondolásához vezetett. Az olyan szakfolyóiratok megalapítása, mint a *Philosophy and Public Affairs* (1971) világosan mutatta egy új korszak beköszöntét a filozófiai gondolkodásban. Ez az újdonsült *gyakorlati filozófiai mozgalom* idézte elő a politikai filozófia és az alkalmazott etika (pl. a környezeti etika és bioetika formájában való) újjászületését. Ezek a területek lényegi módon alakítottak ki interdiszciplináris együttműködéseket, miközben sikeressé váltak a nyilvános figyelem felkeltésében is. Bármennyire hatékony volt is azonban a gyakorlati kérdésekről való közös gondolkodás fontosságára való emlékeztetést illetően, a mozgalom jórészt az akadémiai világ határain belül maradt, alkalmatlan tehát arra, hogy a filozófia gyakorlásának szokását érdemben kiterjessze azon túlra is. Ami a megszokott megközelítési módot illeti, legtöbbször nincs szó másról, mint annak megvizsgálásáról, hogy bizonyos (gyakran másod- vagy harmadkézből vett) sematikus elméleti pozíciókból (pl. utilitarizmus vagy deontológiai elmélet) milyen következtetések vonhatók le egyes etikai vonatkozású helyzeteket (pl. életvégi döntések vagy genetikai teljesítményfokozás) illetően.

Az alkalmazott vagy gyakorlati filozófia és etika egy újfajta filozófiai gondolkodás kezdetének ígéretével lépett fel a hatvanas-hetvenes években. Ebből sok minden meg is

valósult, a filozófiai élet csakugyan sokat merített abból az igényből és lehetőségből, hogy a filozófiai elméleteket gyakorlati kérdésekre alkalmazhatóvá kell tenni. Egy egész generáció érezte úgy, hogy a tudományfilozófia, a kognitív tudomány vagy a bioetika visszatérés lehet egy élettelibb filozofáláshoz. Mégis elgondolkodtató, hogy ez a fejlődési irány hová vezetett néhány évtizeden belül. Mivel az alkalmazott/gyakorlati filozófia jellegénél és a vele szemben tanúsított érdeklődésnél fogva alkalmasnak tűnt arra, hogy könnyen betagozódjon az akadémiai világ jórészt a természettudományok modellje által dominált rendszerébe, ezzel együtt a filozófia hagyományosabb területeihez képest (látszólag) produktívabbnak bizonyult, képesnek arra, hogy rövid időn belül, kevés erőfeszítéssel nagy mennyiségű publikációt állítson elő, könnyedén esett áldozatul annak a csapdának, ami a túlhangsúlyozott intézményesülés folyamatában testesül meg és ami éppen a filozófia gyakorlati, azaz életünk egészére alkalmazható jellegét lehetetleníti el. Ennek a helyzetnek az egyik oka a rosszul értelmezett interdiszciplinaritás, ami abban jelentkezik, hogy az egyes tudományterületek együttműködése nem a kölcsönös tiszteletre épül, hanem az egyik szempontjainak a másikkra való ráerőltetését jelenti.

Ilyen helyzetekkel az alkalmazott és gyakorlati etikának gyakran szembe kell néznie, ami azért sajnálatos, mivel az etika kiváltképp olyan filozófiai terület, ami megélt filozófiai tapasztalatokat és életbölcsességet igényel: „A valódi etikai filozofálás mindig magával ragadja és megváltoztatja a filozófust és azzal a kockázattal jár, hogy felkavaró és nyugtalanító tapasztalattá lesz személyes életünkben.” (Walsh 2005, 500.). A kanadai Jeff Noonan a gyakorlati filozófia mai intézményes helyzetéről elmélkedve egyenesen odáig megy, hogy azt állítja, annak előtérbe kerülése összességében többet árt az eredeti értelemben vett filozofálásnak, mint amennyit használ:

„Miközben e [gyakorlati filozófiai] kurzusok sikeresek az általuk vonzott hallgatók számával mérve, (...) alapvető veszélyt jelentenek a filozófiai vizsgálódásra nézve. Távollátástól, hogy a gyakorlati filozófia mintái lennének, eltorzítják a filozófia természetét és az adott világgal való gyakorlati foglalkozás megfelelő filozófiai formáját.” (Noonan 2003, 36-37.)

Fontos tehát látnunk az alkalmazott/gyakorlati filozófia és etika, illetve a filozófiai praxis, azon belül a filozófiai kávéház közötti különbséget. Jó lenne azt gondolni, hogy a filozófiai praxis sikeresebben kerüli el a saját fennállásának alapjait veszélyeztető csapdákat. Az alkalmazott és gyakorlati etika például akkor maradhatna hű eredeti szellemiségéhez, ha

nyilvános filozófiaként a helyi közösség számára próbálna biztosítani lehetőséget arra, hogy reflektáljon a saját életét és jövőjét befolyásoló fejleményekre, új tudományos és technikai kihívásokra (Parsi és Geraghty 2004). Ezzel szemben azt találjuk, hogy éppen ezek a területek távolodnak el leginkább a közösségi filozofálás eszményétől. Erősen specializált szakterületként (különösen a gyengébb filozófiai kultúrával rendelkező országokban, mint amilyen Magyarország is) gyakran a legfontosabb szempont az lesz, hogy a terület képviselői minél inkább eltávolodjanak természetes társadalmi közegüktől és idegen nyelven, (helyi közösségük számára jobbra hozzáférhetetlen) külföldi folyóiratokban publikáljanak külföldi szerzők témáira reflektáló cikkeket. Olyan ez, mint amikor valaki egy közösségben tartózkodva folyamatosan a mobiltelefonján csüng. Ott is van a többiekkel, de leginkább még sincs ott velük.

Amennyiben tehát a kérdés az, hogy hogyan használhatjuk a filozófiát hétköznapi életünk során, miként alakíthatunk ki lokális filozófiai közösséget, valószínűleg más irányban kell keresgelnünk. A filozófia eredetileg gyakorlati útmutatást jelentett olyan kérdésekhez, mint hogy miben áll a jó élet, mi a boldogság, mit jelent a bölcsesség. A múltban a filozófia sokkal közelebb állt a hétköznapi élethez és ezekhez a problémákhoz, mint manapság. Miként a nemrégiben elhunyt francia filozófiatörténész, a mai nemzetközi filozófia egyik új csillaga, Pierre Hadot fogalmazott:

„A filozófia a gondolkodás, az akarat, a létezés gyakorlása, amit annak érdekében végzünk, hogy megpróbáljunk bölccsé válni. A filozófia a lelki fejlődés módszere, melynek érdekében az embernek meg kell térnie, gyökeresen át kell alakítania életét. Igyekezetében és erőfeszítésében, hogy elérje a bölcsességet, de már a bölcsességgel azonosított céljában is, az antik filozófia valóban elsősorban életvitel. A bölcsesség nem a tudásban mutatkozik meg, hanem abban, hogy általa más módon 'létezzünk'.” (Hadot 2010, 264-265.)

Hadot számára a filozofálás mindig egyfajta *megtérést* jelent, egy sajátos életforma művelését. Hősei között találjuk Szókratészt, Epiktétoszt, Marcus Aureliust, Plótinoszt, Loyolai Szent Ignácot, Goethe-t, Thoreau-t, Bergsont és Foucault-t. Hadot felfogása szerint a filozófiának, hogy valóban méltó legyen erre a névre, vissza kell térnie ahhoz, hogy világos útmutatással szolgáljon egy értelmesebb élethez. Bármennyire is háttérbe szorult, a filozófia története során ennek a felfogásnak kimutatható a folytonossága. A 19. század közepén a

filozofikus élet reményében az erdőbe kivonuló David Henry Thoreau például a *Walden* egy nevezetes részében így fogalmaz:

„Manapság vannak filozófiaprofesszoraink, de nincsenek filozófusaink. (...) Filozófusnak lenni: ez nemcsak annyit jelent, hogy fennkölt gondolataink vannak, vagy iskolát alapítunk, hanem azt, hogy úgy szeretjük a bölcsességet, hogy parancsa szerint egyszerűségben, függetlenségben, nagylelkűségben és bizalomban élünk. Filozófusnak lenni annyit jelent, hogy megoldjuk az életnek egynémely problémáját, nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban. (...) A filozófus még élete külső formájával is megelőzi korát. Nem úgy táplálkozik, öltözik, melegszik, lakik, mint kortársai. Mert hogyan lehetne valaki filozófus, ha éltető melegének fenntartásához nem folyamodik jobb módszerekhez, mint más halandó?” (Thoreau 1999, 14.)

A filozófia szaktudománnyá válása azonban eltéríti ezt a nyomvonalat. Amint a filozófia a tudomány-centrikus akadémiai világ szerves részévé válik, újfajta szabályok kezdenek el uralkodni. A filozófia már nem életforma, nem azoknak az ügye, akik egy rendkívüli élet mellett kötelezik el magukat, csupán egy kutatási terület a többi között. A filozófia új célja az, hogy hozzájáruljon közös (történeti és tudományos) tudásunkhoz. A tizennyolcadik századtól (olyan feltűnő kivételektől eltekintve, mint például Schopenhauer, Nietzsche vagy Kierkegaard) és különösen az elmúlt évtizedek során, egy újfajta intézményes környezetnek köszönhetően, a filozófia fogalma és az, hogy mit jelent filozófusnak lenni, drasztikus változáson ment át. „A régiek úgy fogták fel az ideális filozófust, mint az elme valóságos *harcosát*, egy magához Herkuleshez hasonlatos spirituális hőst, a hellenisztikus iskolák letűnté óta viszont a filozófus valamiféle könyvmollyá, nem az elme *harcosává*, hanem pusztán *könyvtárosává* vált.” – írja Donald Robertson (2010, xx-xxi.).

Rossz hírek ezek, nem is csak az életművészek és zsenik számára, de mindenkinek, aki a filozófiát alkalmasnak tekinti arra, hogy életét filozófiai értékrend szerint élje és hétköznapi problémáinak megoldásában filozófiai felismerésekhez folyamodjon. Ma a tipikus filozófus az akadémiai világ része, egyetemen vagy kutatóintézetben dolgozik, életvitelét tekintve szokásosan inkább konformista, mint nem. A filozófuslét régi ideálja sorsszerűen összeomlott. Ez a tendencia nemcsak a filozófus egyéni sorsára van kihatással, hanem a filozófus és tágabban a nyilvános értelmiségi társadalmi szerepére is. Az amerikai viszonyokról írja Russell Jacoby:

„Sarkosan fogalmazva: az értelmiségek előfordulási helye, szokása és kifejezőmódja megváltozott az elmúlt ötven évben. A fiatalabb értelmiségek már nem igénylik vagy akarják a tágabb nyilvánosságot, ők szinte kizárólag professzorok. A kampuszok képezik az otthonukat, a kollégáik a közönségüket, monográfiák és specializált folyóiratok a médiájukat. A múlt értelmiségijeivel ellentétben kutatási területeken és diszciplínákon belül helyezik el magukat – jó okból kifolyólag. Munkahelyük, előmenetelük, és fizetésük a specialisták értékelésétől függ, ez a függés pedig meghatározza, hogy milyen kérdéseket vetnek fel és milyen nyelvezetet használnak.” (Jacoby 2000, 6.)

Mindeközben valami súlyos dolog történt a jóléti társadalmakkal. Miként a társadalomtudósok és pszichológusok meggyőzően kimutatták, a nyugati társadalmak mély pszichés válságba kerültek. Az objektív mutatók szerint ugyan az anyagi jólét látványosan növekedett, az egyének boldogságának szintje nem követte ezt a mintázatot (Kasser 2005; McKibben 2008). Ennek eredményeképp az emberek egyre növekvő számban érzik égető szükségét annak, hogy valamiféle eligazítást kapjanak a boldogság és teljesebb élet eléréséhez. Ma pszichológusok, pszichiáterek vagy akár népegészségügyi szakemberek (sőt politikusok) mutatkoznak készen arra, hogy megfeleljenek ennek a kihívásnak. A pozitív pszichológia és a boldogságkutatás jelenlegi tudományos életünk azon területei közé tartoznak, amelyek magyarázatot és valamiféle instant megoldást igyekeznek nyújtani a szóban forgó anomáliákra. Új és hagyományos pszicho- és pszichiátriai terápiák indultak látványos virágzásnak, készen arra, hogy segítséget ajánljanak az embereknek. Ehhez társulnak az önmegvalósítási és az élet problémáinak leküzdését ígérő egyéb megoldási alternatívák a különböző vallásoktól kezdve a keleti bölcsesség forrásain át az ezoterikus irányzatokig. Különböző okokból azonban ez nem tűnik minden tekintetben kielégítőnek. Sokan úgy gondolják, hogy érdemes lehet életben tartani a racionalitás európai tradíciójában gyökerező választási lehetőségeket is. Az egyik lehetőség a *filozófiához* való fordulás. A filozófiához, annak eredeti értelmében.

Éppen ebben rejlik ma a filozófiával szembeni legnagyobb kihívás. Az elmúlt évtizedekben számos erőfeszítés történt a filozófia végső céljának, illetve annak a szerepnek az újragondolására, amit a társadalomban be kell töltenie. Az egyik felvetés szerint vissza kell térni a filozofálás antik fogalmához és arra használni azt, hogy segítse az embereket mindennapi problémáik megoldásában, valahogy úgy, ahogy azt Szókratész, a cinikusok, az epikureusok, a sztoikusok, a szkeptikusok és későbbi utódaik tették, a filozófiát mint életformát művelve – mindezt a mai társadalmi elvárásokhoz és tudományos ismeretekhez

igazítva (Nemes 2012). A filozófia mibenlétének felülvizsgálata annak újragondolását is jelenti, hogy hogyan, hol és kivel filozofáljunk. Ha a filozófiának, mint olyan valaminek az elképzelését, ami fontos és életbevágó az emberek számára, életben kívánjuk tartani, ezekre a kérdésekre kell választ találnunk. A nyilvánosan végzett filozofálás ígéretes lehetőséget kínál arra, hogy a gondolkodásnak és életvitelnek ezt a csodálatos módját megosszuk más emberekkel. Történjen bár kávéházban vagy pubban, osztályteremben vagy másutt, a legfontosabb, hogy annyi és annyiféle embert vonzzon, amennyit csak lehetséges.

Szalonok, kávéházak és pubok: A nyilvános filozofálás gyakorlata

„A sarki kávéházban, ha kicsit fülelünk a törzsvendégek beszélgetéseire, csupa Montaigne meg Pascal diskurál, földhözragadtabb nyelvezen, de fontos témáról: az ember szabadságáról.”

Lángh Júlia 2009, 203.

A filozófus az egyik közkeletű felfogás szerint magányos, a világ és a társas élet elől elzárkózó figura. Bár ez a leírás sok esetben akár helytálló is lehet, számos fontos filozófus csakugyan a magányos életet választotta, nem mondhatjuk, hogy ez lenne a teljes kép. A püthagóreusok és epikureusok közösségben éltek, a cinikusok, mint a szinopéi Diogenész is, filozofikus aktusaikat a nyilvánosság előtt végezték, Epiktétosz, Seneca és a többi sztoikus elkötelezték magukat a társadalmi élet szabályai iránt. Szókratész nem lehetett volna filozófus az agora és Athén városi nyüzsgése nélkül: „Már kora reggel a sétányokra és sportpályákra sietett. Amikor megtelt a piac, ott tűnt föl, és a nap hátralevő részét mindig ott töltötte, ahol számítása szerint a legtöbb emberrel találkozhatott.” – írta róla tanítványa, Xenophón (1985, 9.). A középkorban a keresztény filozófusok fontos szerepet játszottak a tágabb közösség életében. A reneszánsz és a felvilágosodás filozófusai a nyilvános szférát szintén tevékenységük megfelelő színterének tekintették. Még Rousseau, Kant, Schopenhauer és Nietzsche (a magányos filozófus prototipikus alakjai) is kiélvezték a társas élet előnyeit. A huszadik század számos nagy filozófusa tartotta a nyilvános kérdésekről nyilvános módon való gondolkodás e hagyományát életben. A nyilvános értelmiségi intézményes szimbólum volt a legutóbbi időkig.

Újabban pedig ennek a fajta filozofálásnak tapasztaljuk egyfajta reneszánszát. Különböző mozgalmak jöttek létre a filozófia nyilvános helyeken való terjesztésére, az iskoláktól az egészségügyi intézményekig. Hallunk filozófiai vagy Szókratész-kávéházakról,

café-philokról, 'filozófia a pubban' eseményekről, filozófiai mozikról (vagyis *cine-philokról*) és sok más hasonló kezdeményezésről, amelyekben a közös a célkitűzésük: a filozófiát elérhetővé tenni a tágabb nyilvánosság számára is. Három elméleti és történeti pillért szükséges figyelembe vennünk ezen új fejlemény megértéséhez: (1) a nyilvános helyeken (szalonok, kávéházak, tévéműsorok stb.) végzett filozofálás továbbélő európai hagyománya; (2) a filozófián belül végbement elmozdulás az emberek hétköznapi filozófiai problémáinak megoldása felé (filozófiai praxis, filozófiai tanácsadás); (3) a tanácskozó demokrácia filozófiai elmélete és gyakorlata. Úgy gondolom, e három elem együtt megfelelően stabil kiindulópontként szolgálhat a nyilvános filozófia olyan megnyilvánulási formáinak megértéséhez, mint amilyen a filozófiai kávéház.

A nyilvános helyeken való filozofálás európai tradíciója

A felvilágosodás *philosophe*-jai mint Voltaire, Diderot vagy d'Holbach nyilvános értelmiségiek voltak. Újfajta gondolkodásuk nagyrészt annak a környezetnek tudható be, amelyen belül forradalmi elgondolásaikat megalkották. Ez a környezet a *szalon* volt. A szalon kitűnő terepet nyújtott arra, hogy emberek találkozzanak, eszméket cseréljenek és megvitassák azokat. A szalon világának nagy szerepe volt a közvélemény kialakulásában. Nagy hatású könyvében, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásában* Jürgen Habermas (1999) részletes elemzést ad a nyilvános találkozóhelyek politikai fejlődésben betöltött szerepéről. Habermas szerint a szalonokon és kávéházakon alapuló újfajta nyilvánosság kulcsszerepet játszott egy új írástudó és filozofikus értelmiség kialakulásában, egyszersmind központi szerepet játszva a társadalom egészének demokratizálódásában. A nyilvános gondolkodás gyakorlata gyorsan terjedt olyan országokban, mint Németország, Svédország, Spanyolország vagy Anglia. Az alapul szolgáló folyamat arra mutat rá, hogy nem csupán bizonyos diszkussziók *tartalma* fontos a társadalmi evolúció során, hanem azok sajátos *helye* is. Az intellektuális élet ilyen jellegű társas megtestesülése állította a nyilvános élet középpontjába a művészetek, tudományok és a filozófia embereit, beleértve a nőket is, akik számottevő szerepet vállaltak ennek az intellektuális környezetnek a kialakításában.

A következő évszázadokban a nyilvános értelmiségi alakja és jelentősége jórészt érintetlen maradt. Még a huszadik század közepén is, olyan jelentős filozófusok, mint Simone de Beauvoir, Jean-Paul Sartre, Albert Camus vagy Raymond Aron például Franciaországban, sikeresen vitték tovább ezt a hagyományt. Ők is nyilvános értelmiségiek voltak, a szó

legeredetibb értelmében. Nemcsak az akadémikus filozófia legújabb eredményei érdekelték őket, hanem az irodalom, a művészet és a politika is. Tevékenységük színterei között találunk egy tipikus nyilvános helyet, amelyen költőkkel, művészekkel, politikai aktivistákkal és olyan emberekkel osztoztak, akik éppenséggel életmódként választották a filozófiát: a *kávéházat*. Elég, ha elolvassuk de Beauvoir önéletrajzait ahhoz, hogy ízelítőt kapjunk azoknak az időknek a szellemiségéről. A német filozófiatörténész, Rüdiger Safranski Schopenhauerről írt könyvének (1996) címéből kölcsönözve: ezek valóban a filozófia *tomboló* évei voltak. Nem csoda, hogy a Sartre-Beauvoir páros által kedvelt párizsi kávéházak, mint a *Café de Flore* vagy a *Les Deux Magots* ma a művelt turisták frekventált célpontjai.

A II. világháborút követően a nyilvános filozofálás fontos szempont maradt a francia intellektuális közösség számára (Hewitt 2006; Baert 2011). Mint Tamara Chaplin a filozófia nyilvános szerepének franciaországi alakulását áttekintve írja: „Franciaország a II. világháborúból romhalmazzá bukott elő. Gazdaságilag leépülve és politikailag széttöredezve az ország a kultúra felé fordult a nemzeti büszkeség újraillesztése érdekében” (Chaplin 2007, 28.). Az íróknak és filozófusoknak jutott az a felelősség, hogy szembenézzenek a nemzeti azonosság újjáépítésének kihívásával. Az 1950-es évektől a televíziós csatornák jóvoltából számos alkalom adódott a francia filozófusok számára arra, hogy megjelenjenek a nyilvánosság előtt.

Mindazonáltal fontos észrevennünk pár dolgot. Sem a világháború előtti 'idill', sem a világháborút követően arra tett erőfeszítések, hogy a filozófiát nyilvános jelentőséggel ruházzák fel, nem voltak képesek olyan új lehetőségeket nyitni, amelyek a laikusok szélesebb körének a bevonódását eredményezték volna. Ez a felismerés vezetett néhány filozófust arra, hogy újragondolják a filozófia természetét és társadalmi felelősségét. 1992-ben a Nietzsche-kutató Marc Sautet kezdeményezte az első *café philosophique*-ot a párizsi Bastille-téren lévő *Café des Phares*-ban. Sautet elgondolása az volt, hogy hétköznapi emberekkel fog beszélgetni filozófiai jellegű kérdésekről.

A kávéházi környezet megfelelőnek látszott arra, hogy rávegye az embereket, hogy olyan témákon gondolkodjanak, mint az erőszak, az igazság vagy a sors (Sautet 1995). Sautet tervének azonnali sikere hamarosan követőket vonzott és a filozófiai kávéház mozgalom virágzásnak indult. A korábbi időszak kávéházi filozofálás iránti nosztalgiája nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a későbbi fejleményekben. A filozófiai kávéház mozgalom egyik első képviselője, Gale Prawda a következőképpen emlékszik vissza a filozófiai kávéház eredetére: „A Café Philo megpróbál visszahozni valamit [1968] szelleméből – elindulni valamerre, arról

beszélni, amiről azt gondolod, hogy nyilvánosan meg kellene értenünk - erről szólt az élet”⁴. Egy későbbi filozófiai kávéház látogató, Phil Cousineau író francia barátja a következőképpen számol be a filozófiai kávéházban átélhető élményről: „Tudod, annyira elegendő lett abból, hogy másról se beszéljek, csak üzletről, üzletről, üzletről. A ’café-philos’-ban, hogy is mondjam, újra gondolkodhatok hangosan azokról a dolgokról, amelyek akkor érdekelték, amikor még diák voltam. Ezért jöttem Párizsba otthonról, Clermont-Ferrand-ból. Üldögni akartam a kávéházakban, mint Sartre és de Beauvoir és csak *filozofálni* azokról az eszmékről, amelyek megdobogtatják a szívemet.” (Cousineau 2001, 206.).

A filozófiai kérdések megvitatására kávéházakban szervezett nyilvános találkozások eszméje először más párizsi kávéházakat ért el, majd más francia városokat, aztán más európai országokat és végül átszelte az óceánt. Ma százával vannak filozófiai kávéházak szerte a világon – Franciaországtól, Németországtól, Olaszországtól és Portugáliától kezdve Brazílián vagy Mexikón át Japánig és Ausztráliáig. Rengeteg filozófiai kávéház található az Egyesült Államokban és Kanadában. Sőt, már Magyarországon is működik belőlük néhány.

A filozófiai kávéház alapvető módszere az, hogy a részt vevő vendégek a helyszínen kérdéseket, témákat vetnek fel, ezek közül a leginkább ígéretes kerül megvitatásra, ’demokratikus’ módon, a szervező mint *facilitátor* (moderátor vagy animátor) irányítása mellett, akinek legfontosabb feladata az, hogy mindenki számára lehetővé tegye, hogy kifejezze véleményét, emellett tisztázza az egyes felmerülő állításokat, esetleg megoldási lehetőségeket sugalljon. Ez a módszere az ún. *Szókratész-kávéháznak* is, ami a filozófiai kávéház amerikai változatának tekinthető és amit Christopher Phillips vezetett be az 1990-es években. Számos formája létezik a nyilvános helyeken, hétköznapi emberekkel való filozofálásnak: filozófiai szövegek közös olvasása és megvitatása, séta közben folytatott filozófiai diskurzus, rövid filozófiai előadásokra való reflexió, filozófiai városnézés, a múlt híres filozófusai által kedvelt találkozóhelyek felkeresése vagy olyan helyekre tett egyfajta zarándoklat, amelyekhez a filozófiatörténet kiemelkedő alakjai és eseményei kötődtek.

A francia filozófus, Michel Onfray által 2002-ben, a normandiai Caen-ben alapított filozófiai ’népi egyetem’ (*université populaire*) mozgalom szintén jól illeszkedik e keretek közé⁵. Onfray filozófiai szabadegyetemét a hagyományos egyetem és a *café philo* egyesüléseként fogja fel (Roy 2006). Különösen Franciaországban számos más, hasonló kezdeményezést találunk, így például Oscar Brenifier Burgundiában és a Párizs környéki

⁴ Putting the Caffeine Back in Café Society. *Financial Times*, January 1998. <http://www.appa.edu/ft0198.htm>

⁵ Brad Spurgeon: A French university cultivates learning for learning's sake. *The New York Times*, 2007 október 15, http://www.nytimes.com/2007/10/15/world/europe/15iht-riepop.1.7892051.html?_r=1

Argenteuilben rendszeresen tartott filozófiai szemináriumait, ahol a módszeres filozófiai gondolkodás gyakorlatának alkalmazását sajátíthatják el a résztvevők⁶. A legfontosabb dolog ezekben a filozófiai összejövetelekben az, hogy megpróbálják életben tartani a filozófiát annak eredeti értelmében, azaz olyan kérdésekről való közös gondolkodásként, amelyek életbevágó jelentőséggel bírnak valamennyiünk számára.

Filozófiai praxis és nyilvános filozofálás

A filozófiai praxis egy viszonylag új megközelítése annak a tervzetnek, hogy visszahozzuk a filozófiát a földre. A gyakorlati filozófia e területének eredete az 1980-as évek elejére nyúlik vissza. Gerd Achenbach német filozófus 1981-ben nyitotta első filozófiai praxisát a Köln melletti Bergisch Gladbachban, azzal a céllal, hogy embereket vonzzon, akik olyan helyzetben érzik magukat, ami professzionális segítséget igényel, viszont nem gondolják úgy, hogy pszichológiai vagy pszichiátriai esetek lennének. Hétköznapi életünk során rendszeresen szembesülünk személyes problémákkal vagy dilemmákkal. Ha ön élete egy bizonyos pontján úgy gondolja, hogy munkája nem elégíti ki, boldogtalan párkapcsolatban él, netán éppen társadalmi helyzete vagy az öregedés miatt aggódik, akkor talán olyan kritikus helyzetben van, amelynek megoldása más emberek segítségét igényli. Ahelyett, hogy pszichiáterhez menne, ahol a depresszió vagy valami más betegség gyors diagnózisát kapná és erős gyógyszereket írnának fel önnek, vagy éppen a felejtés reményében a helyi kocsmát választaná, arról nem is beszélve, hogy otthon kuksolna a végső elkeseredésbe taszítva önmagát, érdemes elgondolkodnia azon, hogy esetleg pont ez az a szituáció, amivel érdemes a filozófiához fordulnia. Napjainkban filozófiai tanácsadók egyre növekvő számban kínálnak hasznos segítséget az élet természetes módon felmerülő kérdéseivel vagy problémáival szembesülők számára.

Az antik világban a filozófusokat komolyan foglalkoztatták az élet problémái. Különösen a hellenisztikus korban a sztoikus, epikureus és más filozófusok tekintették céljuknak azt, hogy eleget tegyenek a jó élet megvalósításával szembeni kihívásoknak. Ténylegesen e bölcs férfiak fő filozófiai célkitűzése az volt, hogy hasznos módszereket dolgozzanak ki és javaslatokat tegyenek embertársaiknak arra, hogyan ériék el az erényt és boldogságot. Michel Foucault (2001) jól ismert megfogalmazása szerint a hellenisztikus

⁶ <http://www.pratiques-philosophiques.com/english.html>

filozófia egyfajta *öngondozásra* igyekezett rávenni az embereket. Az antik világban a filozófia nem állt távol az orvoslástól, a lélek bajaira kigondolt terápiás eljárásként való felfogása keresztül-kasul áthatotta a filozófiáról való gondolkodást (Nussbaum 2009). „Szókratész az igazi filozófust az orvoshoz hasonlította, aki segít beoltani a férfiakat és a nőket a szofisták vonzó féligazságai, a bigottság, az embertelenség és a propaganda ellen, mert megtanítja őket az alapos, lelkiismeretes, kritikus – és őszinte gondolkodásra” (Phillips 2009, 57.). A filozófia e felfogásának vonzereje jelentősen megkopott a későbbiek során, a filozófia jelenkori intézményesülésével pedig csaknem teljesen feledésbe merült. Egyre többen vannak azonban, akik fontosnak tartják ennek a hagyománynak az újraélesztését. Ezek egyike az amerikai filozófus, William B. Irvine, aki a régi életfilozófiai iskolák nyomába ered:

„A nyilvánvaló hely egy életfilozófus keresésére a helyi egyetem filozófia tanszéke. A tanszéki irodákat körbejárva találunk olyan filozófusokat, akik a metafizikára, logikára, politikára, tudományra, vallásra és etikára specializálódtak. Esetleg találhatunk olyan filozófusokat is, akik a sport filozófiájára, a feminizmus filozófiájára vagy akár a filozófia filozófiájára szakosodtak. Ám hacsak nem egy szokatlan egyetemmel van dolgunk, nem fogunk olyan életfilozófust találni, akire én gondolok.” (Irvine 2008, 3.)

Irvine, komolyan véve a sztoicizmus ősi hagyományát, annak fényében gondolta újra egész életét és kezdett sztoikus technikákat alkalmazni hétköznapi élethelyzetekben. Irvine nincs egyedül az arra irányuló törekvésével, hogy újra rátaláljon a filozófia eredeti üzenetére. A filozófiai tudásnak az élet kérdéseire való alkalmazása ma számos formában jelenik meg és mindinkább növekvő számú szimpatizánssal rendelkezik. Ami feltűnő, hogy bár ez a tendencia az akadémiai világon belül is megfigyelhető, legfőbb helyszíne az egyetemek és tudományos kutatóintézetek világán kívül található.

A filozófiának az akadémiai világon kívülre helyezésének és az emberek életének fontos ügyévé alakításának egyik elterjedt formája az ún. *filozófiai praxis*. Napjainkban egyre több alkalmazója van a filozófiai tanácsadásnak vagy konzultációnak, mint ahogy a filozófiai praxis egyéb, különféle módszereken alapuló változatainak is, szerte Európában és a világ más részein. A filozófiai tanácsadás azt jelenti, hogy a praktizáló filozófus személyes kérdésekben nyújt segítséget az őt felkereső egyéneknek, hogy az életüket átható filozófiai aspektusokra képesek legyenek hatékonyabban reflektálni.

Ami a nyilvános filozofálás vonatkozásában fontos, az az, hogy a filozófiai praxis sok elméletalkotója véli úgy, hogy a filozófiai kávéházak, a pubokban való filozofálás és más

hasonló kezdeményezések tulajdonképpen a filozófiai konzultáció speciális formáinak tekinthetők: egyfajta filozófiai csoporttanácsadásnak (Schuster 1999; Marinoff 2002; Raabe 2002). Röviddel a praktizáló filozófusok első felbukkanását követően néhányuk elkezdte megszerzett tapasztalatait arra használni, hogy még több embert szólítson meg, még nyilvánosabb módon, azzal a céllal, hogy a filozófiai reflexió, tehát életük filozófiai átvizsgálásának fontosságát erőteljesebben át tudják érezni. Marc Sautet, aki – mint láttuk – az első filozófiai kávéházat szervezte Párizsban, maga is a filozófiai tanácsadás úttörői közé tartozott. Sautet rendkívül ambiciózus ember volt, célkitűzése abban állt, hogy a filozófiai gondolkodás érvényesítésének új formáit próbálja ki. Amellett, hogy írt, oktatott és fordított, az első francia filozófiai konzulens volt, aki Achenbach és más, német és holland filozófiai tanácsadók módszereit igyekezett követni és hazájában meghonosítani. Ezen túlmenően filozófiai vacsorákat és filozófiai utazásokat szervezett a világ filozófiai érdekességgel bíró pontjaira, filozófiai vitákat vezetett az Interneten, üzleti szemináriumokat tartott, filozófiai lapot indított, sőt egy filozófiai játékot is kidolgozott és értékesített (Roy é. n.). Leginkább mégis a filozófiai kávéház eszméjének kigondolása kapcsán vált híressé. Amikor 1998-ban, 51 éves korában agytmor következtében meghalt, a filozófiai kávéház mozgalom már szilárd alapokon állt.

Miközben filozófiai magánpraxisa nem vonzott túl sok látogatót, a *Café des Phares*-ban (amely mind a mai napig a legismertebb ilyen jellegű összejövetelek helyszíne) tartott filozófiai kávéházai valódi sikert arattak. Együtt filozofálni nyilvános helyeken rendkívül ígéretesnek tűnt a filozófiai konzultáció hatáskörének kiszélesítéséhez. A történet szerint egy rádióműsor beszámolt arról, hogy Sautet és néhány kollégája találkozót beszélt meg a filozófia terápiás felhasználásának lehetőségeiről szóló diszkusszió céljából. Ahogy Sautet beszámol a későbbi eseményekről: legnagyobb meglepetésükre tíz idegen is megjelent a kávéházban azt tudakolva, hogy az-e a hely, ahol filozófusok találkoznak? A következő vasárnapok során mind több ember jelent meg és kapcsolódott be a beszélgetésekbe. Ez a furcsa fejlemény vezetett a nyilvános filozófiai kávéház elképzelésének megszületéséhez, illetve az első filozófiai kávéházak tényleges működéséhez (Cousineau 2001, 205.).

A filozófiai kávéház természetének és funkciójának megértéséhez jó kiindulópont lehet tehát azt a filozófiai praxis egy formájaként értelmezni. Természetesen jelentős különbség van a filozófiai kávéház és a filozófiai tanácsadás között egyrészt, illetve a filozófiai kávéház és a szokásos pszichológiai csoportterápia között másrészt. A filozófiai kávéház elsősorban általános eszmék, filozófiai fogalmak és álláspontok racionális megvitatásáról szól, nem személyes életproblémákra adott közvetlen megoldási kísérletekről. Természetesen az egyéni

példák mindig fontos szerepet játszanak a filozófiai kérdések kialakulásában, megértésében és megoldásában (Schuster 2004). Ezzel együtt is alapvető szempont, hogy a filozófiai kávéház nem egyfajta támogató csoport, nem elsősorban arról szól (mint ahogy a támogató csoportok esetében a pszichológiában megszokott), hogy az emberek társas kapcsolatok mozgósítása révén jussanak magasabb szintű pszichológiai jólléthez, hanem hogy közös gondolkodás segítségével hívásával reflektáljanak életük és az őket körülvevő világ néhány fontos aspektusára. Az érzelmek a filozófiai kávéházban másodlagosak, témaként megjelenhetnek, de magának a filozófiai kávéháznak nem érzelmek kiváltása és kezelése a célja, ténylegesen azok előtérbe kerülése inkább kerülendő. Marinoff szavaival: „hatalmas különbség van aközött, hogy körbeülünk egymás kezét fogva és aközött, hogy körbeülünk és összekapcsoljuk az elménket” (Marinoff 2002, 111.). A filozófiai kávéház arra jó, hogy újra emlékeztessen minket arra, hogy a teljesebb és autonóm emberi élethez nem elegendő az érzelmek, pszichodinamikai jelenségek, gyermekkori emlékek, családi hatások figyelembe vétele, hanem újra fel kell ismernünk a szisztematikus és számon kérhető gondolkodás erejét és fontosságát is. A gondolkodás nem *csak* valami mélyebb pszichológiai mechanizmus működésének felszínes megnyilvánulása, hanem identitásunk lényegi alapja.

A tanácskozó demokrácia eszméje és a nyilvános filozofálás

A tanácskozó (deliberatív) demokrácia eszméje egy bizonyos *demokráciadeficit* erősödő érzésére újabban kigondolt gyógyír. Az elképzelés az, hogy a demokráciának nem szabad olyan egymástól elkülönült egyének ügyévé válnia, akik preferenciáikat és nézeteiket külön-külön alakítják ki (tipikusan a piac és a politikai pártérdekek nyomása alatt). Ahelyett, hogy az állampolgárság mibenlétét egyének versenyhelyzetben megjelenő alkudozásainak tekintenénk, olyan nyilvános fórumokat kell teremteni, ahol az egyéneknek alkalmuk nyílik arra, hogy nyilvános ügyeiket racionálisan megvitassák. A nyilvános diskurzus így elkerülhetetlen előfeltétele lesz nem csupán annak, hogy az állampolgárok bevonódjanak a közös ügyeikről való döntésekbe, hanem annak is, hogy ezek a döntések legitimitást nyerjenek. A demokrácia ezen felfogását illető gyakorlati kérdés az, hogy hogyan hozzuk össze az embereket és kínáljuk fel számukra azokat a virtuális vagy tényleges tereket, ahol hatékonyan oszthatják meg nézeteiket és vitathatják meg problémáikat egymással.

Az intellektuális szalonoknak és kávéházaknak a közvélemény, a demokrácia vagy a női egyenjogúság előmozdításában a 18. századtól Európában játszott szerepét már érintettük.

Az e szalonok és a későbbi fejlemények, mint a nyilvános értelmiségi alakjának felbukkanása vagy a vezető filozófusok médiában való megjelenése közötti történeti folytonosság a világháború utáni Franciaországban szintén előkerült. Egy ezekből következő további lépés lehet ennek a megközelítésnek a nyilvános helyeken (kávéházak, pubok, könyvtárak stb.) hétköznapi emberekkel végzett filozofálásra való kiterjesztése. Az effajta csoportos tevékenység, az egymásra való odafigyelés, a racionalitás elvének alkalmazása arra, hogy reflektáljunk saját magunkra és másokra, s így jobb megértésre tegyünk szert, illetve bizonyos álláspontok mellett és ellen érveljünk, lényegi módon járulhat hozzá a demokrácia tényleges gyakorlásához. A kávéházi kultúra történeti értelmezéseiben ez a szempont újra és újra felbukkan:

„A kávéháznak, függetlenül attól, hogy hol vannak, megvan az a hatásuk, hogy összehozzák az embereket egy élénk eszmecsere. A koffein azon képességéből fakadóan, hogy a fogyasztót ébren és mentálisan kiélezetten tartja, a beszélgetések gyakran intellektuális témák körül forognak: politika, művészetek, tudomány, gazdaság. Emiatt a monarchiák vagy diktátorok által uralt országokban a kávéházak mindig állami felügyelet alá kerülnek az attól való félelem miatt, hogy a csoportos összejövetelek új, forradalmi eszméket generálhatnak, amelyek fenyegetnék az állam stabilitását vagy létét.” (Satin 2011, 163.)

Stefan Zweig, a bécsi kávéházi világ kiváló ismerője és krónikása pedig a következőképpen számol be a kávéház közéleti szerepéről:

„[A] bécsi kávéház sajátos műintézet, páratlan a világon. Tulajdonképpen afféle demokratikus, egy csésze feketével mindenki számára megvásárolható klub, ahol e csekély obulus fejében a vendég elüldögélhet, társaloghat, írhat, kártyázhat, átveheti, és intézheti postáját, 'elfogyaszthat' tetszés szerinti mennyiségű újságot és folyóiratot. (...) [A]z osztrákok szellemi élénkségét és tájékozottságát talán semmi sem éltette annyira, mint ez a kávéházi élet, melynek keretei között informálódni lehetett, s nyomban az eszmecsere lehetősége is megnyílt.” (Zweig 2008, 61-62.)

Ehhez járul még, hogy bizonyos hasonlóságok figyelhetők meg a demokratikus politika működése és a nyilvános filozófia alapelvei között. Egyszerűen fogalmazva, a kérdéses filozófiai beszélgetések önmagukban is demokratikus tevékenységek. Robert B. Talisse, a tanácskozó demokrácia egyik legfontosabb filozófus híve szerint, az állampolgárok közötti

tanácskozás legalkalmasabb módja a szókratészi módszer, az ún. *elenkhosz*. Szókratész, amint Platónról ismerjük, látszólag a demokrácia elitista ellensége volt. Mindazonáltal ez a kép nem teljes, lévén Szókratész az *elenkhosz* alkalmazásával határozottan demokratikus attitűdöt testesített meg, ténylegesen ez a szempont egész filozófiájának egyik fő ismervét jelenti (Talisse 2002). Mint Talisse állítja, ez a szókratészi attitűd megoldhatná a mai demokráciák néhány problémáját és közelebb juttathatná azokat a tanácskozó demokrácia eszményéhez:

„A szókratészi diskurzus annak modelljét nyújtja, hogy a demokratikus állampolgárok mivel tartoznak egymásnak. Egymásnak többel tartozunk szlogeneknél és jelszavaknál, nézeteink igazolásával is szolgálunk kell. Egymás autonómiáját és egyéniségét azáltal ismerjük el, ha belépünk egy olyan folyamatba, amelynek révén érveket cserélünk és kritikusan foglalkozunk egymás elképzeléseivel. Amikor ezt tesszük, a nap végére rájövünk, hogy néhány számunkra kedves elképzelést elvethetünk vagy átalakíthatunk (...) A legfontosabb, hogy belássuk, ez egy lényegileg nyilvános tevékenység, az állampolgárt jellemző aktivitás.” (Talisse 2006, 8.)

A liberális gondolatról írt alaplátójában John Stuart Mill maga is fontos tekintetben hivatkozik a szókratészi vizsgálódás hasznosságára. *A szabadságról* című értekezésének gondolat- és szólásszabadságról szóló második fejezetében Mill amellet érvel, hogy még ha jó okunk volna is azt gondolni, hogy igazunk van, akkor sem szabadna elfojtani a miénkkel ellentétes nézeteket, mivel az a kritikai gondolkodás elsorvadásához, végső soron ellaposodott dogmatizmushoz vezetne. Ez pedig magában foglalja annak veszélyét, hogy ha úgy hozza a szükség, képtelennek mutatkozunk érvekkel megvédeni álláspontunkat, lévén magunk sem értjük azt kellő alaposággal. Szókratész módszere kiváló eszköz arra, hogy „bárkit, aki pusztán csak befogadta egy megszilárdult vélemény közhelyeit, meggyőzzenek róla, hogy nem érti, miről van szó, hogy még nem sikerült határozott jelentéssel felruházni a birtokában levő tanokat” (Mill 1994, 112.). Csaknem egy évszázaddal később az előfeltevések kritikus felülvizsgálatára való szókratészi nyitottság és a szabad társadalom eszméje újra összekapcsolódik Karl Poppernek a nyitott társadalomról kidolgozott koncepciójában. Popper számára a történeti Szókratész jelenti a kritikai gondolkodás és a demokrácia valódi gyakorlásának mintaképét. Amerikában Dewey, akinek életműve fontos szerepet játszott a tanácskozó demokrácia eszméjének kialakulásában, jelentős mértékben támaszkodott a szókratészi életfelfogásra.

A szókratészi filozófiai attitűd mind a mai napig a helyesen értelmezett demokrácia egyik legfőbb támasza maradt. Legújabban Martha Nussbaum (2010) érvelt amellett, hogy a szókratészi intellektuális nyitottság talaján álló humanista oktatás és műveltség elkerülhetetlen egy jól működő demokrácia kialakításához. Gyakran halljuk, hogy a humaniorák társadalmilag haszontalanok, mivel közvetlenül nem hoznak pénzben mérhető profitot. Amennyiben a demokráciát a társadalom fontos ügyének tartjuk, nem vitás, hogy ez a megközelítés célt téveszt. A szókratészi szemléletű társas eszmecserék nyilvános szférája a társadalmaink számára fontos értéként kezelt demokrácia alapvető jelentőségű bázisa. A demokrácia ügyét természetesen mindig meg lehet kérdőjelezni. Ha viszont elfogadjuk társadalmi alapelveként, nem állíthatjuk, hogy folytonos működtetése *haszontalan* lenne. Amikor a demokrácia formális keretei adottak, hajlamosak vagyunk alábecsülni társadalmi hasznosságát és az arra irányuló erőfeszítéseket, hogy az emberek önrendelkezési lehetőségei tovább javuljanak. Fontos tudatosítanunk, hogy a demokrácia soha nem *adottság*, hanem mindig egy *feladat*, amely folytonos kihívásokat intéz azokhoz, akik elvei szerint kívánják élni életüket.

A szókratészi módszer és attitűd egyértelmű kapcsolatot jelent a filozófiai praxis, a nyilvános filozofálás és a tanácskozó demokrácia eszméje között. Az egymás gondolatainak dialogikus vagy csoportos formában történő vizsgálatának, azok legitimitásának és a velük kapcsolatban megfogalmazott tudásigény tesztelésének módszere lényegi szempontot képez a nyilvános helyeken való filozofálás újabb formáit illetően. Christopher Phillips, aki a Szókratész-kávéház mozgalmat alapította az Egyesült Államokban, ezt tette teljesen egyértelművé, amikor egy ezzel párhuzamos vállalkozásként azt tűzte ki célul, hogy direkt módon erősítse az emberek demokratikus elköteleződését. A *Szókratész-kávéházhoz* hasonlóan indította és látta el védjeggyel az *Alkotmány-kávéházat*, ami azzal az élménnyel ajándékozta meg a résztvevőket, hogy úgy gondolkozhatnak a legfontosabb közügyekről, mintha alkotmányozók lennének. A gyerekekkel és felnőttekkel végzett tevékenysége során Phillips egyik fő célja az, hogy hozzásegítse az embereket ahhoz, hogy reflektívabb és autonómabb állampolgárokká váljanak. Ugyanez a célkitűzés jellemez egyéb ebbe a körbe tartozó projekteket is, mint amilyen a szókratészi módszer alkalmazása az iskolákban, a gyerekfilozófia (gyerekekkel való filozofálás) vagy a tudomány-kávéházak⁷. A kultúrák

⁷ A *tudomány-kávéház* eszméje Angliában fogant 1998-ban, miután Duncan Dallas angol tévés értesült Marc Sautet halálhíreről, illetve a filozófiai kávéház eszméjéről és úgy döntött, hogy megalkotja ennek a tudományok eredményeinek kommunikációjára alkalmazható verzióját (Dallas 2006a, 2006b; Clery 2003). A tudomány-kávéház célja az, hogy nyilvános beszélgetések formájában közelebb vigye a tudományos eredményeket az

találkozásának és párbeszédének szempontja kerül előtérbe Phillips egy további vállalkozásában (Phillips 2005), miként egyik követőjének hasonló kísérletében is, aki kínai egyetemisták számára szervezett Szókratész-kávéházakat Szecsuánban (Vernezze 2011).

Egy további szempont, hogy a nyilvános helyek, ahol az emberek találkozhatnak egymással, maguk is fontos összetevőit alkotják a demokratikus életnek. Az amerikai szociológus, Ray Oldenburg vezette be a *harmadik hely* kifejezést [az otthon jelenti az *első*, a munkahely a *második* helyet], mint ami „a nyilvános helyek széles választéka, amelyek vendégül látják az egyének rendszeres, önkéntes, informális és örömmel várt összejöveteleit, az otthon és a munka területén túl” (Oldenburg 1999, 16.). A német sörkert, az angol pub (a *public house* rövidülése), az osztrák és francia kávéház, a görög vagy amerikai taverna egyaránt ezek sorába tartozik. A helyek és az ezekhez kötődő helyi közösségek nem csupán a modern élet megpróbáltatásaival való megküzdésben hatékonyak, de a demokrácia előmozdításában is. Oldenburg amiatt panaszkodik, hogy a harmadik helyek száma és jelentősége csökkenőben van Amerikában, ami a társadalmi kötelékek gyengüléséhez vezet.

Kávéházi kultúra: Tengeren innen és túl

22

„Ki tudja miért, de New Yorkban nincs meg
a kávéházi élethez szükséges légkör.”

Simone de Beauvoir 1976, 84.

Filozófiai kávéházat bárhol szervezhetünk. Ez alatt egyrészt azt értem, hogy bármely kultúrkörben, bármely országban, bármely kontinensen fellelhető az erre irányuló érdeklődés. A filozófiai kávéházak és hasonló vállalkozások növekvő népszerűsége nem korlátozódik Európára. Láttuk a Szókratész-kávéház, a *café philo* önálló amerikai verziójának példáját (Parker 2011). Másrészt értem úgy is, hogy bárhol, bármely nyilvános vagy akár nem nyilvános helyen is előfordulhat: „A Szókratész-kávéházat nem csak kávézóban lehet megtartani. Bárhol sor kerülhet rá, ahol néhány – vagy egyetlen – embernek kedve van filozófiai kérdéseket feszegetni. Ülhetünk étkezőasztal mellett, de lehet a helyszín templom, közösségi ház, hegycsúcs, gondozóintézet, hospice, öregek otthona, iskola vagy éppen börtön” – vallja Phillips (2009, 15.). Ezzel együtt sem véletlen, hogy a filozófiai kávéház *kávéház*, mint ahogy vélhetően az sem, hogy Párizsból indult a mozgalom. A kávéházi

emberekhez és alkalmat kínáljon számukra arra, hogy aktívan reflektálhassanak azok etikai-társadalmi kihatásaira.

hagyomány fontos eleme annak a fajta filozofálásnak, amely a különféle háttérű és érdeklődésű emberek gondolatainak találkozásaként határozza meg önmagát. Ma gyakori a különféle kulturális eseményeket, nyilvános előadásokat, író-olvasó találkozókat, akár rádió vagy tévéműsorokat 'kávéháznak' nevezni, ez azonban csak annyiban pontos, amennyiben távoli utalásként értelmezhető egy bizonyos hagyományos társadalmi találkozóhelyre és az azt jellemző atmoszférára. Összességében fontosnak tartom, hogy próbáljuk kerülni a kávéház elnevezés felhígulását és képesek maradjunk különbséget tenni a szó eredeti jelentése és másodlagos alkalmazásai között. A filozófiai kávéház mégiscsak a kávéházban érzi a legjobban magát.

A kávéház egy csodálatosan összetett társadalmi intézmény. Rengeteg tanulmány született a kávéházak történeti eredetének és alakulásának, illetve a társadalomban betöltött sajátos helyük és funkciójuk feltárására. A kávéházi kultúra nagyon sokféle kulturális, szemiotikai, szociológiai, antropológiai vagy pszichológiai aspektussal rendelkezik (Varga és Düll 2001; Bódi 2012). A kávéház-jelenség megértésének megkerülhetetlen eleme a geográfiai eloszlás figyelembe vétele. Bár a kávézás szokása nyilvánvalóan nem európai eredetű, a kávéház számunkra ismert fogalma elválaszthatatlan Európától. Ezzel együtt azt is mondhatjuk, hogy Európa történeti fogalmában a kávéháznak és más hasonló nyilvános tereknek meghatározó szerep jut. Az olyan európai országok kultúráján belül, ahol a kávéház bizonyos történeti periódusokban jelentős szerepet játszik, mint például Anglia, Hollandia, Franciaország, Olaszország, Ausztria vagy Magyarország, szoros összefüggés mutatkozik a kávéházi világ tündöklése és a kulturális fellendülés egyes szakaszai között. A modern európai filozófia is jórészt a kávéházi közeg terméke. A nyilvános gondolkodás kávéházi világa nyitja meg az utat a racionális közösségi diskurzusok számára, amely végső soron a filozófia lényegét alkotja.

A kávéház egy bizonyos életforma, egy bizonyos fajta kulturális közeg és kommunikáció, egy bizonyos önreflexió szimbóluma. Ami a kávéház fogalmában összpontosul, az a szemlélődő és nyilvános élet letisztult, sietségtől és teljesítménykényszertől mentes gyakorlata, egyfajta egyéni és társadalmi lelki gyakorlat. A kávéházzal összefüggő jelenségek kutatói rendre ezeket a sajátosságokat emelik ki, gyakran kiegészítve azzal, hogy ezekben van valami mélyen európai. Mindenekelőtt más kultúrkörökkel összehasonlítva válik nyilvánvalóvá ez a pont. Amerikai szerzők esetében például igen gyakori az az érvelés, hogy az amerikai és az európai kultúra közötti egyik fő különbség a nyilvános élet tereinek eltérő jellegében ragadható meg. Európát a jól működő nyilvános találkozóhelyek széles változatossága jellemzi, miközben Amerikát sokkal inkább külsődleges megjelenésükben

hasonló, ám messze kevésbé hatékony utánpótlások uralják. A kávéházi kultúra vonatkozásában különösen szembeötlő ez a retorika. Nézzünk néhány példát.

Ray Oldenburg mára klasszikus *The Great Good Place* című könyvében (1999) visszatérő téma a virágzó európai nyilvános szféra és harmadik helyek összevetése az ebben a vonatkozásban távolról sem annyira kielégítő amerikai valósággal: „Az áttelepült európaiak akut módon tudatában vannak a közösségi élet hiányának lakóhelyeinken” vagy „A kultúrák közötti kontrasztot élesen érzik azok, akik Európában és Amerikában is élő kétlakiak” (Oldenburg 1999, 4-5.). Még újabban Bryant Simon próbálta lohasztani a Starbucks, mint igazi harmadik hely körüli lelkesedést: „A Starbucks leginkább egy exkluzív és kontrollált környezetként működik magányos emberek számára, embereknek, akik tanulnak és dolgoznak, és embereknek, akik olyan emberekkel találkoznak, akiket már ismernek” (Simon 2011, 107.), kevésbé azok számára, akik új lehetőségeket keresnek arra, hogy helybéli idegenekkel ismerkedjenek és megosszák velük gondolataikat. Ugyanez a felismerés egy másik amerikai szerzőtől: „Ahelyett, hogy az interakció színtere lenne, a mai kávéház a közös izolálódás helye lett. Hely, ahol együtt lehetünk egyedül. Az emberek laptopjuk előtt üldögélnek, a kibertérbe meredten, fülhallgatókkal felszerelve arra az eshetőségre, ha valaki be találna tolakodni elkülönülésük kicsi nirvánájába” (Bar-Tura 2011, 94.). A kávéházi elkülönülés és kommunikációs eszközhasználat tudományos kutatás tárgyát is képezte: a megfigyelések azt mutatták, hogy az amerikai kávézóban lényegesen többet használják a vendégek a telefonjaikat és számítógépüket, mint a francia kávéházakban (Kleinman 2006).

Az amerikai kávéház-láncoknak az európai kávéházi étellel való összevetése jelenik meg a filozófiai kávéházi értekezésről értekező Brook Sadlernél is:

„Először is, amennyiben az étellel kávéház része a kávéivásról kialakított képünknek, azt az európai kultúrától - Párizs, Bécs, Róma kávéházaitól örököltük. Nézzünk szembe ezzel, az európaiaknak régóta nagyobb étvágyuk van a művészetekre és többre tartják az értelmiséget. A Starbucks-jelenség a kávézót amerikai tapasztalattá tette, ám eközben újraalkotta a kávéház eszméjét oly módon, hogy az illeszkedjen az amerikai pszichéhez: a nagyvállalati uniformitást párosította a fogyasztói választással” (Sadler 2011, 103.)

A háttérben az emberek önmagukhoz és egymáshoz való viszonyának a különbségei állnak. Eszerint az európai kulturális tradícióban az elmélyültségnek és az egymásra való odafigyelésnek fontos szerep jut, miközben Amerikában ezek a vonatkozások egyre inkább háttérbe kerülnek. Az igazi kávéház az elzárkózás, uniformizálás, sietség és felszínes

produktivitás ellentétéként reprezentálódik (Olshin 2006). A *lassúság* különösen fontos eleme volt az európai kávéházi kultúrának. A bécsi kávéházzal írja Wilhelm Droste:

„A kávéház szintén a lassúság és a türelem intézménye. Ezért nem tudták a tőke izgatott, teljesítménycentrikus nagyvárosaiban (például Londonban, Amszterdamban, Hamburgban) hosszú távon fenntartani magukat a nyugodt, lassú kávéházak. Kiszorították őket, mert a „drága idő” morálját kigúnyolták, mert a polgári gazdálkodás időbeosztásos rendszerének ellenszegültek. Amit a kapitalizmus szigorú fegyelme értéként kezel, nem volt szabad a kávéházakban elpazarolni. A világon sehol máshol nem tudták a kávéházat jobban megóvni ettől a teljesítményhisztériától, mint Bécsben.” (Droste 1996)

Számos amerikai szerző gondolja úgy, hogy a lassúság és a részletekre való odafigyelés terminusaiban ragadható meg leginkább az európai kulturális identitás. Jeremy Rifkinnek az „európai álmról” írt könyvéből idézek:

„Az amerikaiak nagyobb valószínűséggel használják a teret és időt célszerű módon. Egészségen véve kevésbé vagyunk ellazultak, mint európai barátaink. Az olyan szavakat, mint az „elkalandozás”, „merengés” és „töprengés” nagyra tartják Európában, de sokkal kevesebbre Amerikában. Az amerikaiak akkor a legboldogabbak, ha folytonosan produktívak. Számunkra a semmittevés még mindig laza erkölcsiséget idéz fel. Az európaiak ezzel szemben sóvárognak a semmittevésre. Ők szakítanak időt arra, hogy érezzék a rózsa illatát.” (Rifkin 2005, 117.)

Nagyon nehéz számunkra innen helyén kezelni ezeket a beszámolókat és értelmezéseket. Amerikai szerzők esetében igen gyakori, hogy saját identitásukat az európaival összehasonlítva próbálják megragadni, ebben pedig nem ritkán az a retorika uralkodik, hogy az amerikai kultúra erőszakos és felszínes (azaz rossz), míg az európai kifinomult és mély (azaz jó). Mindenképpen látnunk kell ebben egy nagy adag alaptalan önmarcangolást. Ami a nyilvános életet illeti, Amerikában nagyon élénk kulturális életet és pezsgő nyilvános szférát, témánkat illetően pedig nem utolsó sorban hangulatos nyilvános helyeket, kávézókat találunk. Nem térek ki más földrészek, nagy kultúrák (Dél-Amerika, Közel-Kelet, Távol-Kelet, Afrika) nyilvános életére, kávéházi kultúrájára, pedig a nagyobb tisztánlátás kedvéért ez nem volna haszontalan. A kávéházi kultúra keleti eredete (Satin 2011) például rendkívül érdekes és fontos szempont. Azért korlátozom magam az amerikai és európai kultúra elemzésére, mert

ezek a tradíciók jelennek meg számunkra legfontosabbakként filozófiai vonatkozásukban. A kulturális különbségek egyes elemeinek vizsgálatakor nem az *értékelés* a fő szempontom, hanem az *identitás*, mégpedig a szubjektívan felfogott kulturális identitás forrásainak feltárása, azaz hogy miként tekintenek az egyes kultúrák tagjai önmagukra és másokra. A filozófiai kávéház esetében éppúgy utalhatunk egy világméretű kulturális mozgalomra, mint egy adott kultúrkör identitásának kifejeződésére.

A kifinomultság, elegancia, az apró részletekre való odafigyelés, a minőség előtérbe helyezése a mennyiséggel szemben, a helyi közösségi élet felvirágoztatása – ezek tehát azok az erények, amelyeket a hagyományos európai kávéházi kultúra megtestesít. Ezzel pedig elérkeztünk gondolatmenetem egy fontos pontjához. A nyolcvanas évek közepén indult világhódító útjára az ún. *slow food* (lassú étkezés) mozgalom Olaszországból, mint Európa válasza az amerikai gyorséttermek terjeszkedésére. A mögöttes elgondolás szerint az embereknek újra kell gondolniuk az életükben jelentős szerepet játszó táplálkozáshoz való viszonyukat. Ahelyett, hogy az evést egyszerűen biológiai funkciónak tekintnék, amit minél egyszerűbben, olcsóbban és gyorsabban kell intézniük, meg kell próbálniuk azt olyan tapasztalatok forrásává tenni, amelyek gazdagíthatják személyiségüket és a közösséget, amelynek részeit képezik. A kifinomult ízek felfedezése, az azokat befogadó érzékek tökéletesítése, az élelmiszerek eredetének tudatosítása, az ételek elkészítésének öröme, a közös étkezés kiélvezése alkotják a lassú étkezés kultuszának alapelveit (Leitch 2003).

Meggyőződésem, hogy a filozófiai kávéházak és egyéb hasonló vállalkozások kibontakozása közös gyökerekkel rendelkezik a lassúság nagyvárosi viszonyok között érvényesülő eszméjének terjedésével, illetve ahhoz hasonló kulturális mintázatokat mutat. A nyilvános helyeken való közösségi filozofálás ugyanúgy az elmélyült reflexióra, az egymásra való odafigyelésre, az élet apró és nagy kérdések vonatkozásában való jobbá tételére, ellazult, ámde koncentrált, teljesítménykényszert és intézményes korlátokat mellőző kifinomult gondolkodásra, a helyi társas kötelékek erősítésére szerveződik, mint a *slow food* mozgalom és az annak kiterjesztéseként létrejött szélesebb körű *lassúság mozgalom* (Honore 2005). A lassú filozófia európai hagyománya talál ma városi menedéket a filozófiai kávéházakban.

A kifinomult kávéházi kultúra nem mindig jár együtt kifinomult filozófiai kultúrával. Amikor viszont ez a két tényező találkozik, valami nagyon izgalmas és eredeti tanúi lehetünk. Valószínűleg Párizs lehet ennek legjobb példája. Mint egy Párizs-rajongó kanadai szerző írja: „A gondolkodás [Franciaországban] nemzeti sport” (Spicer 2008). Ebben a vonatkozásban ragadhatjuk meg igazán a filozófiai kávéház valódi természetét. Nincs kétségem afelől, hogy kiváló nyilvános filozófiai beszélgetéseket lehet folytatni egy Starbucksban, egy Cafe Freiben

vagy akár egy Burger Kingben. Mégis, ha hihetünk azoknak a szerzőknek, akik éreznek itt valami különbséget, azt gondolhatjuk, hogy a kávéházi kultúrák terén mutatkozó különbség a filozófiáról kialakított felfogás bizonyos elemeiben is tetten érhető. A különböző kultúrákon belül a társas találkozóhelyek széles változatosságát találjuk. Ennek minden bizonnyal kihatása van a filozófiai gondolkodásra és annak helyszíneire is. Marinoff meglátása szerint:

„[A] kávéház egyfajta lokális közösség Franciaországban, a társas élet elsődleges terepe, s így hasonló funkciót tölt be, mint a brit pub. (...) Amerikában ellenben sem a kávéház, sem a bár nem tűnik a csoport-filozófiára alkalmas helynek, itt ennek legtermészetesebb színhelye a könyvesbolti kávézó” (Marinoff 2002, 115.).

Magyarországon az elmúlt években jelentek meg és terjedtek el a nagy könyvesbolti hálózatok és 'könyvpaloták', amelyek rövid időn belül számottevő népszerűsége tettek szert. Viszonylag ritkán vesszük észre, hogy ezzel együtt rohamosan halnak ki azok a kis könyvesboltok, amelyek korábban a helyi közösségi élet hangulatos központjaiként is funkcionáltak. Ezzel együtt természetesen a könyvhöz való viszonyulásunk is alapvetően megváltozik („A könyvesbolt szupermarketté vált, amelynek alkalmazottai nem literátusabbak, mint amennyire az élelmiszer-részleg pultosai Cordon Bleu séfek” Marinoff 2002, 116.). Amerikában ez a folyamat hamarabb kezdődött (bár a részleges visszarendeződés is), így alakulhatott ki, hogy az amerikai filozófiai kávéházak egyik kedvelt színhelyét a nagy könyvesboltokban üzemeltetett kávéházak jelentik. Marinoff természetesen tisztában van ezzel a jelenséggel és bár nosztalgiával tekint az egyedi kínálatú kis könyvesboltok virágzására, illetve iróniával kezeli a globalizálódás könyvpiacra való megjelenését, összességében elfogadja, hogy a könyves szupermarket megfelelő helyszínt biztosíthat filozófiai beszélgetésekhez:

„A szekuláris fragmentáció poszt-posztmodern városi és külvárosi világában, ahol minden ember egy sziget, ahol a legtöbb család nem kiterjedt, ahol sok templom üres, ahol a közösségek átmeneti jellegűek, ahol a lokális kultúrát a bevásárlóközpont jelenti, a szupermarket könyvesboltok lényegi funkciója van: helyszínt biztosít az embereknek az összegyűlésre, ahol kedvükre járhatnak föl-alá, ahol bolyonghatnak a könyvkupacok között, ahol egy rakás könyvet hordhatnak egy kényelmes fotelba, olvashatják bármelyiket, de egyiket sem kell megvenniük, ahol dizájner-italokat iszogathatnak és beszélgethetnek a barátaikkal, sőt a gyakorlatban tesztelhetik az arról szóló könyveket, hogy hogyan csípjunk fel csajokat a könyvesboltban.” (Marinoff 2002, 117-118.)

A New York-i filozófus Bernard Roy, aki maga is rendszeresen szervez filozófiai kávéházakat, úgy véli, hogy az amerikai *café philo* kultúra megteremtésének kulcskérdése az, hogy sikerül-e megtalálni a francia kávéház amerikai társadalmi megfelelőjét (Roy é. n.). Roy szerint az amerikaiak négy kedvenc társas találkozóhelye tűnik alkalmas jelöltnek: a *bevásárlóközpont*, az (egyéni vagy üzlethálózati formában működő) *kávézó*⁸, a *könyvesbolt* és az *Internet*. Ezek közül a kávézót tartja a leginkább vonzó alternatívának, mégpedig az 1960-as és '70-es években az amerikai zenei, irodalmi és politikai életben betöltött fontos szerepe miatt.

Egy kis kitérő erejéig külön is szót kell ejtenünk az angol eredetű *filozófia a pubban* rendezvényekről. Nagy-Britanniában a pubok ugyanolyan központi szerepet töltenek be a hétköznapi társas érintkezésben, mint Olaszországban vagy Franciaországban a kávéházak. Éppen ezért a brit-típusú 'sörözők' világa hasonlóan jó kiindulópont lehet nyilvános filozófiai kultúra kialakítására. A filozófia a pubban mozgalom 1998-ban vette kezdetét, amikor Bryn Williams, a párizsi eredetű filozófiai kávéház példáján felbuzdulva, ám a kulturális különbségeket, jelesül azt is felismerve, hogy Angliában a *pub* az igazi közösségi központ, kezdett sörözőkben nyilvános filozófiai beszélgetéseket hirdetni. Azóta Londonban és más angol városokban tucatjával működnek ilyen jellegű rendezvények (Glenn 2000).

Összegzés: Nyilvános filozófia Európában

*„Nem csoda, hogy a világ legnagyobb filozófusai Európából származnak.
Kávézóknak lógnak, és hagyják, hadd szárnyaljanak
szabadon a gondolataik, amíg csak eszükbe nem ötlik valami radikálisan
új filozófiai irányzat – mondjuk az egzisztencializmus.”*

Eric Weiner 2009, 19.

Írásomban két ellentétes, ám egymással összefüggésben kialakuló és egymáshoz képest mérhető tendenciát mutattam be. Az egyik szerint a filozófia számunkra leginkább kedves felfogása komoly veszélyben van. Ahogy a filozófia akadémiai intézményesülése fokozódik, a szabad és kritikai szemléletű gondolkodás éppúgy visszaszorul, mint az életmódként felfogott filozofálás antik eredetű hagyománya. Az elmúlt években ennek a világméretű jelenségnek a tanúiként azt tapasztaljuk, hogy a filozófia a filozófiáról való beszéddé, a

⁸ Roy itt különbséget tesz a francia *café* (kávéház) és az általánosabb *coffeehouse* (kávézó) között.

professzionális szakfilozófus a valódi filozófusokat kutató és filozófiai eszméket technikai eszközökként alkalmazó tudóssá silányul. Hogy mindez ne lehessen a teljes kép, látnunk kell, hogy egyre több jele mutatkozik annak, hogy sokan úgy gondolják, a filozófiát legfőbb ideje visszatéríteni eredeti értelméhez, azaz újra az emberi állapot legalapvetőbb problémáival szembenező lelki gyakorlattá kell tenni. Ennek az ellentendenciának az erősödését ismerhetjük fel például Pierre Hadot gondolatainak terjedésében vagy a filozófiai praxis különböző formáinak megjelenésében. Ennek a megközelítésnek a középpontjába a filozofálás olyan jellemzői kerülnek, mint a gyakorlati jelleg, a lokalitás és a szóbeliség (Saarinen és Slotte 2003). A filozófiai kávéház a filozófia ezen régi-új felfogásának újjáéledéseként és a hagyományos kávéházi kultúrával való találkozásaként érthető meg.

E két tendencia valószínűleg még sokáig egymással szemben haladva fog tovább erősödni. Egyfelől minden bizonnyal a filozófia intézményesüléséből fakadó bezárulásának további fokozódását fogjuk tapasztalni, másrészt az azt ellentézni kívánó megközelítések kibontakozása is jórészt a jövő kilátása. Magyarországon a filozófia az útkeresés állapotában van. Sokan gondolják úgy, hogy a filozófia visszaszorulását előidéző helyzetből az egyetlen kiút az, ha a filozófiát a tudományok működési pályájára sikerül állítani. Terjedőben van az a hiedelem, hogy ha lépést akarunk tartani a világ filozófiai életének aktuális alakulásával, elkerülhetetlen, hogy tudományos kutatóintézetekbe vonuljunk vissza. Ez tévedés. A filozófia előtt ma is éppúgy számos különböző fejlődési irány áll nyitva, mint története során bármikor. A szókratészi hagyományból táplálkozó filozófiai önvizsgálat szükségességét napjainkban egyre inkább felismerik, a filozófiai gondolkodás egyik alapvető célját több filozófiai irányzat is ennek az igénynek a kielégítésében jelöli ki. Fontosnak tartom, hogy az európai filozófia e hagyománya is tényleges választási lehetőség maradjon számunkra. A magyar filozófiai élet olyan erősen angolszász (értsd: amerikai) orientációjúvá vált, hogy nehezünkre esik észrevenni a kulturális-történeti adottságainkhoz jobban illeszkedő elmozdulási lehetőségeket. A filozófiai kávéház és az annak alapját képező szókratészi szemléletű filozófiai praxis egyéb megnyilvánulásai az európai filozófiai hagyományban gyökerező és leginkább európai országokban kibontakozó alternatívát kínálnak.

A nyilvános filozofálás eszméje fontos szempontként jelenik meg a filozófia jövőjét megalapozni igyekvő törekvésekben. Az UNESCO által a filozófia mai helyzetéről és kilátásairól kiadott *Philosophy: A school of freedom* [Filozófia: A szabadság iskolája] című tanulmány (UNESCO 2007) például nagy hangsúlyt fektet a demokratikus társadalom működéséhez elengedhetetlen fontosságú kritikai szellemiség és ezzel együtt a közösségi filozofálás különböző formáinak előmozdítására. A kiadványban külön (a már említett Oscar

Brenifier által írt) fejezet foglalkozik a filozófia alternatív, akadémián kívüli gyakorlati megközelítéseivel, kitérve a filozófiai kávéházakra is. Az UNESCO állásfoglalása szerint a filozófiának megkerülhetetlen tényezővé kell válnia a jövő társadalmában, gyakorlását ki kell terjeszteni az emberek minél tágabb körére (felnőttekre és gyerekekre egyaránt). Az UNESCO meghatározása szerint:

Az olyan kulcsfogalmak elemzésére és megértésére szolgáló intellektuális eszközök kifejlesztése, mint amilyen az igazságosság, méltóság és szabadság, az önálló gondolkodásra és ítéletalkotásra való képesség kialakítása, a világ és kihívásainak megértésére és megkérdőjelezésére irányuló kritikai készség fejlesztése, illetve az értékekre és alapelvekre vonatkozó reflexió előmozdítása révén lesz a filozófia a 'szabadság iskolája'.⁹

A filozófiai kávéház és más hasonló vállalkozások fontos elemei lehetnek korunk filozófiai és kulturális életének. Nemcsak a filozófia európai megújulásának, de a demokrácia és identitásunk vonatkozásában is figyelembe kell vennünk őket. Összefoglalásul: az eddigiekben amellet érveltem, hogy a filozófiai kávéház:

- (1) *Hasznos az emberek számára:* A filozófiai kávéház részét képezi annak az elképzelésnek, hogy a filozófiát vissza kell adni az embereknek, azaz olyan alkalmakat kell teremteni, ahol a társadalom viszonylag szélesebb rétege is aktívan be tud kapcsolódni a filozofálás antik időkre visszanyúló gyakorlatába. Ahelyett, hogy a filozófia kifejezéstől visszariadnának, ezek az emberek felismerik, hogy a filozofálás hozzásegítheti őket ahhoz, hogy teljesebb életet éljenek, hogy a racionális reflexióra való képességüktől függő autonómiájuk és emberi méltóságuk előtérbe kerüljön, hogy a filozófiai *öngondozás* révén megtalálhassák az utat önmaguk jobb megértése és egy jobb élet felé.
- (2) *Hasznos a demokrácia számára:* A mai demokráciák egyik legfőbb problémája, hogy sokan úgy érzik, nem válnak igazán részesévé a közügyek intézésének. A néhány évente politikai pártokra leadott szavazatok önmagukban nem elegendőek annak az igénynek a kielégítésére, hogy úgy érezzék, befolyásuk van arra, ami velük és környezetükkel történik. Habermas nagy hatású könyve óta elfogadjuk, hogy a demokrácia fejlődésében kulcsszerepet játszottak azok a nyilvános találkozóhelyek,

⁹ UNESCO Strategy on Philosophy. <http://www.aipph.eu/download/strategy.pdf>

ahol az embereknek alkalmuk nyílt arra, hogy racionális eszmecserét folytassanak egymással. A filozófiai kávéház ennek a tradíciónak az életben tartását is célul tűzi ki, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a nyilvános filozofálás önmagában is erősítheti a *közvélemény* alakulását és érvényesülését.

- (3) *Hasznos a filozófia számára:* Sokan hívják fel a figyelmet arra, hogy a filozófia válságba került. Még többen egyáltalán nem hívják fel ilyesmire a figyelmet, lévén ügyet sem vetnek a filozófiára. A filozófiai kávéház eszméje azon az elképzelésen alapul, hogy a filozófia eredetileg olyan valami, ami nem csak néhány kivételezett ember ügye, hanem a legtöbb ember életének fontos aspektusa. A filozófia nem (csak) egy tudományos diszciplína a többi között, hanem az emberi élet megkerülhetetlen összetevője. Ennek a gondolatnak a tudatosításával és gyakorlati érvényesítésével a filozófiai kávéház új lendületet hozhat a mára kissé ellaposodott filozófiai közéletbe, ezen túlmenően pedig alkalmas lehet a filozofálás szokásának terjesztésére a zárt akadémiai világon kívül is.
- (4) *Hasznos az európai identitás számára:* A filozofálás európai hagyományának tudatosítása révén közelebb kerülhetünk az európaiság eszméjének megragadásához, ezzel együtt egy sajátosan európai identitás kialakításához. Az európai filozófia gyökereinél és a későbbi fejlődési irányok alakulásánál egyaránt fontos szerep jut a racionális érvek nyilvános megvitatásának, amely talán a leginkább szembeűnő jellegzetessége annak, amit a kontinensünkhöz sajátosan kapcsolódó *filozófia* képvisel. Ma sokan előbb fordulnak keleti vagy amerikai önmegvalósítást segítő irányzatokhoz vagy vallási tanításokhoz, mint a filozofálás ősi európai hagyományához. A filozófia mind a mai napig létező alternatíva, a szó eredeti értelmében vett filozofálás pedig egyszersmind az európai kultúra gyökereihez való kapcsolódást is jelent.

Nem szeretném, ha félreértenének. Nem az a szándékom, hogy túlhangsúlyozzam a világrészek és kultúrák különbségeit, még kevésbé, hogy egymás ellen próbáljak kijátszani egyaránt tiszteletre méltó filozófiai hagyományokat. Egy jól működő nyilvános szféra és nyilvános filozofálás igénye minden (filozófiai) kultúrában jelen van, miközben ugyanazokkal a nehézségekkel kell szembenézniük a mai kihívások közepette. Mégis úgy vélem, hogy felszabadító lépés lehet annak felismerése, hogy a filozófiai eszmékkal való nyilvános megjelenés fontos lehet az európai gondolkodás és identitás számára. Szókratész egykor azt mondta, hogy a vizsgálódás nélküli élet nem emberhez méltó élet. Számára ez a fajta önvizsgálat természetét tekintve megkerülhetetlenül nyilvános és dialogikus volt, az *agora* és

a társas találkozás egyéb szinterei így nem számíthattak abban másodlagosnak. A filozófia értelmének ez az ősrégi felfogása némi fényt vethet arra is, hogy mit jelent európainak lenni.

Függelék

„Eleget sopánkodunk azon, hogy nincs karakterünk. Ennek csak az lehet az oka, hogy szégyelljük a karakterünket. Miért is nem merjük hangsúlyozni a kávéházi voltunkat, a kávéházi kultúrát, a szegénységünk, az otthontalanságunk, a cifra nyomorúságunk jelképét, mikor csakugyan ez a legjellemzőbb sajátságunk? Bizony isten, nincs okunk pironkodni. Aki fintorgatja az orrát, hogy a kávéház plebejus hely, a jöttmentek kaszinója, annak azt mondom, hogy ma már kevés oly arisztokrata és úri kúria van, mint a kávéház, melynek tisztos, munkás, történelmi múltja van.” – írta Kosztolányi Dezső 1914-ben a budapesti kávéházi kultúráról szóló röpké esszéjében (Kosztolányi 1914/1996). A kávéházi kultúrájukról nevezetes európai városok, mint Bécs vagy Párizs már felismerték e hagyományos társadalmi és kulturális jelenség felelevenítésének és életben tartásának fontosságát. Az utóbbi években Budapesten, Kelet egykori Párizsában is megjelentek hasonló erőfeszítések jelei. Nagyon remélem, hogy ez a tendencia hamarosan az intellektuális élet kávéházi kultúrához köthető elemeinek, ezen belül a filozófiai kávéházak fellendülését is maga után vonja. Budapesten százával vannak filozófiai kávéházak rendezésére kiválóan alkalmas helyek. Egyelőre mégis inkább a vidéki városok, mint Székesfehérvár, Debrecen vagy Pécs járnak elől a filozófiai kávéházak szervezésében. Én magam Debrecenben évek óta szervezek különféle nyilvános filozófiai eseményeket, olvasóköroket, filozófiai kávéházakat. Ezekről az eseményekről folyamatosan érhetők el információk honlapomon: www.philo-cafe.info. Remélem, hamarosan Önt is üdvözölhetem valamelyik filozófiai összejövételünkön.

Filozófiai kávéház a debreceni Latinovits Kávézóban

Hivatkozások

- Baert, Patrick (2011): The sudden rise of French existentialism: A case-study in the sociology of intellectual life. *Theory and Society*, 40 (5) 619-644.
- Bar-Tura, Asaf (2011): The coffeehouse as a public sphere. In: Scott F. Parker és Michael W. Austin (szerk.): *Coffee: Philosophy for everyone. Grounds for debate*. Wiley-Blackwell, John Wiley & Sons Ltd. 89-99.
- Beauvoir, Simone de (1976): *Amerikai útinapló*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Bódi Zoltán (2012): A kávé szemiotikája. *Szépirodalmi Figyelő*, 1. 38-47.
- Chaplin, Tamara (2007): *Turning on the mind: French philosophers on television*. The University of Chicago Press, Chicago-London
- Clery, Daniel (2003): Bringing science to the cafés. *Science*, (300) 27 June, 2026.
- Cousineau, Phil (2001): *Once and future myths: The power of ancient stories in modern times*. Conari Press, Berkeley, Cal.
- Dallas, Duncan (2006a): Café scientifique.
<http://www.docstoc.com/docs/70260399/Cafe-Scientifiquepdf---Cafe-Scientifique>
- Dallas, Duncan (2006b): Café scientific – Déja vu. *Cell*, 126, July 28, 227-229.
- Droste, Wilhelm (1996): Kávéház az Osztrák-Magyar Monarchiában: Létező, mert történelmileg megvalósult utópia. *Budapesti Negyed*, 4 (2-3) 9–26.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00011/dros.htm>
- Foucault, Michel (2001): *A szexualitás története III.: Törődés önmagunkkal*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Glenn, Joshua (2000): Philosophy Café
<http://www.mail-archive.com/ctrl@listserv.aol.com/msg38904.html>
- Habermas, Jürgen (1999): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Osiris Kiadó, Budapest
- Hadot, Pierre (2010): *A lélek iskolája: Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*. Kairosz Kiadó, Budapest
- Hewitt, Nicholas (2006): The selling of Sartre: Existentialism and public opinion, 1944-7. *Journal of Romance Studies*, 6 (1-2) 7-18.
- Honore, Carl (2005): *In praise of slowness: Challenging the cult of speed*. HarperOne, New York
- Irvine, William B. (2009): *A guide to the good life: The ancient art of Stoic joy*. Oxford University Press
- Jacoby, Russell (2000): *The last intellectuals: American culture in the age of academe*. Basic Books

Jamieson, Dale (1999): Singer and the practical ethics movement. In: D. Jamieson (ed.): *Singer and his critics*. Blackwell Publishing Ltd. 1-17.

Kasser, Tim (2005): *Az anyagiasság súlyos ára*. Ursus Libris, Budapest

Kleinman Sharon S. (2006): Café culture in France and the United States: A comparative ethnographic study of the use of mobile information and communication technologies. *Atlantic Journal of Communication*, 14 (4), 191–210.

Kosztolányi Dezső (1914/1996): Budapest, a kávéváros. *A Hét*, 1914. március 15.; Budapesti Negyed 1996 4 (2-3)
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00011/kave.htm>

Lángh, Júlia (2009): *Párizs fű alatt*. Magvető Könyvkiadó, Budapest

Leitch, Alison (2003): Slow food and the politics of pork fat: Italian food and European identity. *Ethnos*, 68 (4) 437-462.

Marinoff, Lou (2002): *Philosophical practice*. Academic Press

McKibben, Bill (2008): *Deep economy: The wealth of communities and the durable future*. Henry Holt and Company, New York

Mill, John Stuart (1994): *A szabadságról*. Századvég Kiadó - Readers International, Budapest

Nemes László (2012): A filozófia céljai: Megismerés és praxis. *Magyar Tudomány*, (3) 362-366.

Noonan, Jeff (2003): Can there be applied philosophy without philosophy? *Interchange*, 34 (1) 35-49.

Nussbaum, Martha C. (2009): *The therapy of desire: Theory and practice in Hellenistic ethics*. Princeton University Press, Princeton-Oxford

Nussbaum, Martha C. (2010): *Not for profit: Why democracy needs the humanities*. Princeton University Press, Princeton-Oxford

Oldenburg, Ray (1999): *The great good place: Cafés, coffee shops, bookstores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of a community* (3rd edition). Da Capo Press, Cambridge, MA

Olshin, Benjamin B. (2006): Waiter! Waiter! Why we're still waiting for café culture in Philadelphia. http://www.s2r.biz/s2rpapers/papers-Waiter_Waiter.pdf

Parker, Scott F. (2011): Sage advice from Ben's mom, or: The value of the coffeehouse. In: Scott F. Parker és Michael W. Austin (szerk.): *Coffee: Philosophy for everyone. Grounds for debate*. Wiley-Blackwell, John Wiley & Sons Ltd. 73-88.

Parsi, Kayhan P. és Geraghty, Karen E. (2004): The bioethicist as public intellectual. *American Journal of Bioethics*, 4 (1) W17-23.

Phillips, Christopher (2005): *Six questions of Socrates: A modern day journey of discovery through world philosophy*. W. W. Norton & Company, New York-London

Phillips, Christopher (2009): *Szókratész-kávéház: Egy friss csésze filozófia*. Laurus Kiadó, Győr

Phillips, Christopher (2011): *Constitution café: Jefferson's brew for a true revolution*. W. W. Norton & Company

Platón (1994): Szókratész védőbeszéde. *Platón összes művei I.* Európa Könyvkiadó, Budapest

Raabe, Peter B. (2002): *Issues in philosophical counseling*. Praeger Publishers

Rifkin, Jeremy (2005): *The European dream: How Europe's vision of the future is quietly eclipsing the American dream*. Jeremy P. Tarcher/Penguin, New York

Robertson, Donald (2010): *The philosophy of cognitive behavioural therapy: Stoic philosophy as rational and cognitive psychotherapy*. Karnac Books, London

Roy, Bernard (2006): La communauté philosophique: Manifeste pour l'Université populaire (book review). *Philosophical Practice*, 2 (3) 191-194.

Roy, Bernard (é. n.): The philosophical value of coffee-house debates. http://www.nycafephilo.org/Cafe_Philo_Site/Coffe_house_debate.html

Saarinen, Esa és Slotte, Sebastian (2003): Philosophical lecturing as a philosophical practice. *Practical Philosophy*, 6 (2) 7-23.

Sadler, Brook J. (2011): Café noir: Anxiety, existence, and the coffeehouse. In: Scott F. Parker és Michael W. Austin (szerk.): *Coffee: Philosophy for everyone. Grounds for debate*. Wiley-Blackwell, John Wiley & Sons Ltd. 100-112.

Safranski, Rüdiger (1996): *Schopenhauer és a filozófia tomboló évei: Életrajz*. Európa Könyvkiadó, Budapest

36

Satin, Morton (2011): *Coffee talk: The stimulating story of the world's most popular brew*. Prometheus Books, New York

Sautet, Marc (1995): *Un café pour Socrate: Comment la philosophie peut nous aider a comprendre le monde d'aujourd'hui*. R. Laffont, Paris

Schuster, Shlomit C. (1999): *Philosophy practice: An alternative to counseling and psychotherapy*. Praeger Publishers, Westport, Connecticut-London

Schuster, Shlomit C. (2004): Philosophical counseling, psychoanalysis, first-aid, and the philosophical café. *Universitas, A Monthly Review of Philosophy and Culture*, 31 (1) 109-120.

Simon, Byant (2011): *Everything but the coffee: Learning about America from Starbucks*. University of California Press

Spicer, Keith (2008): *Paris passions: Watching the French being brilliant and bizarre*. BookSurge Publishing

Talisse, Robert B. (2002): Misunderstanding Socrates. *Arion*, 9 (3) 111-121.

Talisse, Robert B. (2006): Socratic citizenship. *Philosophy in the Contemporary World*, 13 (2) 4-10.

Thoreau, Henry David (1999): *Walden*. Fekete Sas Kiadó, Budapest

UNESCO (2007): *Philosophy: A school of freedom*.

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001541/154173e.pdf>

Varga Violetta és Düll Andrea (2001): “Kávéház, te vagy hazám s immár egyetlen otthonom” – Budapest kávéházai a századfordulón – környezetpszichológiai megközelítésben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4, 557-592.

Vernezze, Peter J. (2011): *Socrates in Sichuan: Chinese students search for truth, justice, and the (Chinese) way*. Potomac Books, Washington DC

Walsh, Robert D. (2005): Philosophical counseling practice. *Janus Head*, 8 (2) 497-508.

Weiner, Eric (2009): *A boldog zarándok: Egy mogorva alak elindul, hogy felfedezze a világ legboldogabb helyeit*. Ulpius-ház Kiadó, Budapest

Xenophón (1986): *Emlékeim Szókratészről*. Európa Könyvkiadó, Budapest

Zweig, Stefan (2008): *A tegnap világa: Egy európai emlékezései*. Európa Könyvkiadó, Budapest